

מְכוֹנַת הַדְּבֹר בְּתוֹר מוֹרֵה שְׁפוֹת: פֶּה מְדַבְּרִים עִבְרִית

קולות עבריים מגרמניה הנאצית
כצוהר ללשון החיה ולחיי הארץ בתקופת המנדט הבריטי

עורך: שלמה יזרעאל

פרקים מאת:
איל יעקב איזלר
גדעון ביגר
שלמה יזרעאל
חיים א' כהן
גיא מירון
יעל רשף
צילה שלום

וסיפור קצר מאת
יורם קניוק

אוצרים: איל יעקב איזלר ושלמה יזרעאל
תצלומים עדכניים: אורן יזרעאל

הוצאת אוניברסיטת תל-אביב ע"ש חיים רובין

**"The Speech Machine as a Language Teacher: Hebrew Spoken Here"
Hebrew Voices from Nazi Germany: A Testimony on Spoken Hebrew
and Jewish Life in Palestine during the British Mandate**

Edited by Shlomo Izre'el

Copyright © The Haim Rubin Tel Aviv University Press

**הספר יצא לאור בסיועם הנדיב של:
ארגון יוצאי מרכז אירופה
מכון ליאו בק, ירושלים
משפחת זליגמן (Seligmann), לינץ (אוסטריה)**

**על הכריכה: קופסת הערכה
בגב הספר: מהגרים בהדר הכרמל מאת האמן יאיר נעם**

אתר אינטרנט נלווה: taupress.tau.ac.il/dibur

**עריכה לשונית והתקנה: גלית שמאע
עיצוב העטיפה: יעל בר-דיין
טיפוגרפיקה: שפי פז, אגתה
בניית האתר: נאוה נאי**

**אין לצלם, להעתיק, להקליט או לשכפל בכל דרך שהיא
של קליטת מידע והפצתו קטעים כלשהם מספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט ללא רשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.**

**© כל הזכויות שמורות, תשע"ב 2012
אוניברסיטת תל-אביב, ההוצאה לאור ע"ש חיים רובין
תל-אביב 69978
unipress@post.tau.ac.il
www.taupress.tau.ac.il**

מס"ב 978-965-7241-53-0

**נדפס בישראל תשע"ב
2012 Printed in Israel**

תוכן העניינים

סימונים וראשי תיבות 7

פרולוג 9

א | מְכֻנֶּת הַדְּבָר בְּתוֹר מוֹרָה שְׁפוֹת: פֶּה מְדַבְּרִים עֵבְרִית 15
צוהר ללשון החיה ולחיי הארץ בתקופת המנדט הבריטי
שלמה יזרעאל

ב | במעבר הזהויות: מגרמניה לארץ ישראל 34
גיא מירון

ג | הנפשות הפועלות: אמיל כהן ובני משפחת פלבנר – אשר, דב־זאב והלנה 56
איל יעקב איזלר

ד | הקלטות, תקליטים ומְכֻנֶּת הַדְּבָר של אוטו שפרלינג 66
איל יעקב איזלר

ה | החיים בארץ ישראל, 1925–1934 80
גדעון ביגר

ו | אתנחתא ספרותית 105
מכתב לארנסט 105

ולטר כץ, הרמן רייטלר ומשה קניוק
גדרה כמשל: ולטר כץ ובית המתכת שלו 109
יורם קניוק

ז | לימוד עברית בארץ ישראל ובתפוצות: היבטים פדגוגיים 114
צילה שלום

ח | התבססות הדיבור העברי בתקופת המנדט 143
יעל רשף

ט | העברית המדוברת בתקופת התהוותה: סוגיית מקורות המידע 163
יעל רשף

י | איך דיברו עברית? 188
מאפיינים לשוניים של העברית המדוברת בעשורים הראשונים לקיומה
יעל רשף

יא | פֶּה מְדַבְּרִים עֵבְרִית: איזו עברית מדברים פה? 212
למקורותיה של העברית הנלמדת בעֶרְפֶּת פֶּה מְדַבְּרִים עֵבְרִית
חיים א' כהן

יב | פֶּה מְדַבְּרִים עֵבְרִית - "פה" דווקא, לא "שם" 237
עדות ערכת התקליטים על העברית המדוברת בארץ ישראל בתקופת המנדט
שלמה יזרעאל

יג | אֶמְסֹר לְךָ אֶת הַנְּחוּץ וְגַם בְּסֵדֶר 284
תמליל מוער
שלמה יזרעאל

הערות 337

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים 359

רשימת האיורים 383

נופי עבר והווה: תצלומים 387

אתר אינטרנט נלווה: taupress.tau.ac.il/dibur

ערכת התקליטים "פה מדברים עברית" ובה הקלטות, חוברות לימוד ותמלילים;
כל האיורים שבספר על פי סדר הופעתם בפרקי הספר;
קונטרס התצלומים "נופי עבר והווה";
דוגמאות קול ותמליל מערכת התקליטים של דוד ילין ועמיתיו, "הלינגופון" (1935);
קטעים מסרטו של ברוך אגדתי, "זאת היא הארץ" (1935);
שני ביצועים ל"שיר העמק": האחד מפי חנה קיפניס (1935) והשני מפי מרדכי רוט (1936),
שניהם בליווי התזמורת של האגודה היהודית לתרבות (Jüdischer Kulturbund) בניצוח
זיגמונד (שבת) פטרושקה.

פֹּה מְדַבְּרִים עִבְרִית: איזו עברית מדברים פה? למקורותיה של העברית הנלמדת בְּעֶרְפֶּת פֹּה מְדַבְּרִים עִבְרִית

חיים א' כהן

אילו אמרתי לכתוב לך, זוגתי היקרה, את כל אשר אנו רואים ושומעים כאן באניה, לא היתה מספיקה לי השעה ולא היה מספיק לי הנייר לכך! הנה למשל מפליגה אתנו חבורה רבה של יהודי אשכנז, שברחו מאימת הפרעות של היטלר ועלו לאניה האמריקאית שלנו מחופה של צרפת. [...] ויודעת את, מה הם עושים כל הימים? כולם, למקטן ועד גדול, זקנים עם נערים יחדיו, שוכבים סרוחים על כסאות-הסיפון, אוחזים ספרים בידיהם ולומדים לשון-הקודש. להודיעך, שהאשכנזים אינם מתחכמים הרבה: אמרו להם כי בארץ-ישראל חייב אדם לדבר בלשון-הקודש – והניחו את כל עסקיהם ושוקדים ללמוד לשון-הקודש. אנו הומים ורועשים, מתקהלים ומרבים שיחה בעסקים, בתפוחי-זהב, בבתיים, במשכנתות, והם עושים בשלהם – לומדים לשון-הקודש. יהודים משונים!¹

כך, במילים אלו שכותב "מנחם מנדל מן האניה לזוגתו שיינה-שיינדל בברונזוויל של ניו-יורק" צייר י"ד ברקוביץ בעטו השנון את דמותם של ה"יִקִּים" הנמלטים מאימת הנאציזם המשתולל בגרמניה, אותם "יהודים משונים" המכינים עצמם באנייה לקראת עלייתם ארצה בישיבה מתמדת על הסיפון כשהם "אוחזים ספרים בידיהם ולומדים לשון-הקודש".

בשנות השלושים של המאה העשרים כבר הייתה העברית החיה בארץ ישראל עובדה קיימת. כשני דורות בלבד לאחר עלייתו של אליעזר בן-יהודה ארצה ותחילת פעילותו בה להחייאת השפה העברית בדיבור-פֶּה כבר הייתה הלשון העברית לשון "אופפת כול", היינו לשון המשמשת כפי דובריה לכל צרכיהם. דחיפה של ממש

להתפתחות מואצת זו באה עם בואה של ארץ ישראל תחת שלטון המנדט הבריטי. שנות המנדט התאפיינו בגידולו המרשים של היישוב החדש בארץ עם התבססות מוסדותיו האוטונומיים ובצד זה התפתחות מערכת החינוך העברית החדשה לכל רמותיה, מגן הילדים ועד האוניברסיטה, ושגשוגם של חיי תרבות עברית, ספרות ושירה עברית, עיתונות נרחבת וענפה, פְּנִקְטִים ופעולות תרבות אחרות, שלשון כולם הייתה אחת – עברית (ראו פרק ח).

ערכת לימוד העברית, אשר יצאה לאור בגרמניה הנאצית, והמונחת כאן לפנינו בגרסתה המודפסת בחוברות ובגרסתה הנשמעת בתקליטים, מבקשת לטעת את עצמה בהוויה הלשונית החדשה שבארץ ישראל והיא אכן מצליחה במשימה זו במידה ניכרת. הבדל ברמת העברית החיה מורגש בין השיחות שבתקליטים הראשונים שהלשון בהם נשמעת אותנטית יותר וקרובה אל הלשון המהלכת בארץ, לשיחות שבשלושת התקליטים האחרונים שהעברית בהם מאולצת ומלאכותית יותר (ראו פרק א). הצד השווה שבהם הוא הרצון להעמיד עברית מוקפדת מאוד, הן בחומר הנדפס בחוברות והן בכיצוע הנשמע שבהקלטות (על ההבדלים ביניהם שיסודם בלשון החיה והמדוברת ראו פרק יב, וכן בתמליל המוער בפרק יג).

עניין של ממש יש בכחינתן של צורות לשון בחומר שלפנינו החורגות במידה זו או אחרת מן השגור בפנינו כיום ומן הנראה לנו שכך היה בעברית מימים ימימה. המעיין בצורתן של המילים כאן, בשימושן, בדרכי ניקודן ובהשמעתן אפשר שייחס את אשר הוא רואה ושומע למידה לקויה של ידיעת עברית תקנית העשויה להתקבל בהבנה ביחס לאדם שהעברית אינה שפת אמו. ואולם באמת אין הדבר כן. מסורות לשון ודרכי הגייה שונות היו מנת חלקה של העברית במהלך דורות וראוי אפוא לפנות אל העיון בחומר שלפנינו מתוך הכרת הרקע הלשוני העברי של מחבריו. הכרת רקע זה תאיר באור אחר הרבה מן העומד כאן לפנינו.

במשך כ־1,700 שנה לא הייתה עברית לשונם המדוברת של בני העם היהודי, ועם זאת היא מעולם לא הייתה לשון מתה. העברית שימשה במהלך כל הדורות האלה כלשון תרבות, בעיקר כלשון קודש, כלשון תפילה ותלמוד תורה, ובמעמדה זה אף נתחברו בה במהלך הדורות מאות חיבורים גדולים וקטנים הכתובים בשלל סגנונות. מבחינה זו לא קפאה העברית על שמריה אלא גילתה כוח של התפתחות ושינוי פנים המקבל את ביטוי בסגנונות הרבים שצמחו בה. גם הגיית העברית הלכה למעשה לא מתה. יהודים אמנם לא דיברו עברית כלשון המקשרת בין בני אדם (להוציא שיחות

אקראי לעת הצורך, כגון בפגישה של בני עדות שונות שלא ידעו איש את שפת רעהו²), אך הגו עברית כמעשה של יומיום. התפילה ושאר טקסטים של לשון קודש בוצעו כמובן בהגייה עברית, ומבחינה זו הייתה העברית לשון הגויה בפה ונשמעת באוזן.

והנה, אם באשר למקרא התגבשה כבר בתקופה מוקדמת מסורת קריאה אחת מקודשת, המקבלת את ביטוייה בניקוד הטברני שבידינו, ושבמאה השתים עשרה כבר היה נחלתם של כלל עדות ישראל בכל פזורים, הנה באשר לטקסטים לא מקראיים לא נתגבשה בקריאתם מעולם מסורת הגייה אחת מחייבת הקובעת את צורתן של מילים באופן אחיד. טקסטים לא מקראיים אלו מילאו במהלך הדורות חלק נכבד וחשוב בעולמו התרבותי של היהודי. כוונתנו לספרות התלמודית והמדרשית, להגדה של פסח, לסידורי תפילה ומחזורים על הפיוטים שבהם, לפרשנות מקרא ותלמוד (כגון פירושו של רש"י), לחיבורי הלכה ועוד ועוד – חיבורים רבים ומקיפים העולים בהיקפם על המקרא עשרת מונים, שלחלקם נחשף היהודי מדי יום ביומו, ולרובם – לעתים מזומנות ביותר, ושכאמור מעולם לא נתגבשה בקריאתם מסורת קריאה אחת. מהי, למשל צורתה של המילה הנפוצה והמוכרת תקלה? דובר עברית בן ימינו יאמר בלי כל היסוס שהצורה היא תְּקָלָה (בביצוע למעשה: takala), שהרי ספק אם שמע מעולם צורה אחרת, אך המעיין במחזור אשכנזי, גם זה היוצא לאור בימינו, עשוי למצוא בו את הצורה תְּקָלָה. ואין לתלות צורה זו בטעות ניקוד או בהגייה משובשת, כי אם בעובדה שהמילה תקלה אינה במקרא, וראשית דרכה בלשון נעוצה בספרות חז"ל, שלגביה כאמור לא נקבע מעולם ניקוד אחיד המקובל על כל עדות ישראל. דוגמה קלסית למצב דברים זה העלה כבר חיים נחמן ביאליק בבואו לנקד את המשנה שבמהדורתו. בהקדמתו למעשהו החלוצי הזה של הוצאת "משנה לעם", שהגה ואף החל בביצועו, ציין את המילה הפשוטה כביכול רבי הבאה במשנה מאות פעמים, אך הגייתה וניקודה בקרב עדות ישראל השונות נהוגה בלא פחות משש צורות שונות: רַבִּי, רְבִי, רְבִי, רְבִי, רְבִי, רְבִי, רְבִי ואף רְבִי.³

זה אפוא הרקע שעל יסודו יש להביט על כמה וכמה מן הצורות העומדות כאן לפנינו, ושאליו יש לצרף, וכהשלמה, יסודות נוספים.

למן אמצע המאה התשע עשרה למד משכיל עברי באירופה עברית בעיקר על יסוד חיבורים שנתחברו בתקופת ההשכלה וכמוצאיה. אחת הדמויות החשובות בתחום זה הייתה יהודה ליב בן-זאב (1764-1811), ששני חיבוריו, הרקדוק (תלמוד לשון עברי, ברסלאו תקנ"ו) והמילון (אוצר השרשים, וינה תקס"ז-תקס"ח)⁴ יצאו במהדורות רבות

והיו מאבני היסוד של לימוד עברית באותו זמן, עד כי קשה לתאר את דמותו של משכיל עברי בימים ההם בלא הם. חיבור אחר שקשה להפריז בחשיבותו הוא מילונו של שמואל יוסף פיין (1818-1890), האוצר – אוצר לשון המקרא והמשנה.⁵ פיין, מראשי המשכילים בוויילנה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, העמיד בחיבורו זה מילון מקיף לעברית שכמוהו לא נודע לפניו וגם לא לאחריו – עד צאתו לאור של מילונו של בן-יהודה בשלמותו. כפי שנראה להלן, רישומו של מילון זה ניכר, אם במישרין אם בעקיפין, בחלק מן הצורות העבריות הנקרות כאן לפנינו.

גרמניה של שנות העשרים ושל ראשית שנות השלושים, עד עליית הנאציזם, הייתה מרכז של תרבות יהודית ועברית. בה נתיישבו לאחר מלחמת העולם הראשונה, אם ישיבת קבע אם ישיבת ארעי, טובי הסופרים ואנשי התרבות העברית של הזמן, שחלקם הגיעו אליה ממזרח אירופה (בעיקר מרוסיה שהפכה להיות ברית המועצות), ולימוד עברית והוראתה היה חלק מן הפעילות התרבותית העברית שנתקיימה בה באותם ימים.

על רקע זה יש לציין כאן כתרומה של ממש ללימוד עברית חדשה את המילון הגרמני-עברי שהוציאו לאור בשנת 1927 בברלין שמעון מנחם לזר ונפתלי הרץ טורטשינר (לימים: טור-סיני).⁶ מילון אחר, שנתחבר כשנתיים לאחריו, הוא המילון האנגלי-עברי שבעריכת יהודה אבן-שמואל קופמן שיצא לאור בתל אביב בשנת 1929 בהוצאת דביר.⁷ ואף שאין למילון זה זיקה ישירה לענייננו, הוא ראוי לאזכור כאן משום הצד השווה שיש לו ולמילונם של לזר וטורטשינר מכמה וכמה בחינות. שני המילונים הללו נועדו בראש ובראשונה ללומדי עברית כשפה שנייה (ראו דברים מפורשים בזה ב"פתח דבר" שבמילונו של קופמן), ומתוך ייעוד זה שניהם השתדלו לתת לצד המילה המיתרגמת שפע של מילים עבריות מרובדי הלשון השונים ובלא להבחין במידת שימושן. מבחינה זו אפשר לראות בשני מילונים אלו תזאורוס של ממש. מכיוון שהעברית הייתה באותו זמן בראשית צעדיה כלשון מתחייה השואפת להיות לשון אופפת כול, באו מחברי מילונים אלו למסור למשתמש בהם את המצאי במלואו בבחינת "הבוחר יבחר". מצאי זה כולל לא רק את אוצר המילים של העברית לדורותיה כי אם גם את חידושי הדור האחרון, היינו את אוצר חידושי המילים, שהיה כבר אז נרחב למדי, ושנוצר בעיקרו בכית מדרשו של בן-יהודה וחבריו בוועד הלשון. בראשית ימי היווצרותו עורר עליו אוצר מילים זה גל של דברי ביקורת ומחאה מצד סופרים עברים שישבו בגולה ולא ראו בעין יפה אותה פעולה מלאכותית של יצירת מילים, במקרים רבים יש מאין.⁸ ואולם בזמן שאנו עומדים בו כאן, בפתח העשור

הרביעי של המאה העשרים, כבר היו רבות ממילים אלו משמשות למעשה, והן הועמדו בשני מילונים אלו לרשות המשתמש, בצד מילים חדשות אחרות שטרם נקלטו ואשר בדיעבר מתברר כי לא נקלטו מעולם.

המשתמש בשני מילונים אלו ששפתו אינה עברית (וכאמור זה היה קהל היעד שלהם) אינו יכול להבחין מתוכם מהו מעמדן של המילים העבריות באופן מעשי בלשון החיה, הן הכתובה הן המדוברת. מן המילון אין הוא יודע מהי מילה המושרשת היטב בספרות העברית לדורותיה, מהי מילה נידחת שאינה מצויה אלא באקראי, ומהי מילה שהיא חידוש של הדור האחרון. לגבי הקבוצה האחרונה הוא אף אינו יודע מהי מילה המשמשת למעשה ומהי מילה שהועמדה לרשות הציבור אך לפי שעה לא נקלטה בשימוש חי (וכמותן היו, ויש גם כיום, רבות, כידוע). המשתמש במילונם של לזר וטורטשינר (ובמילונם של קופמן) לצורך העמדת עברית חיה כביכול לא היה יכול לדעת אפוא מה אכן משמש בלשון ואילו מילים שוקעו במילון ומשמשות רק להלכה. למשל, בצד המילה הגרמנית Matte הועמדו במילונם של לזר וטורטשינר שתי מילים עבריות: מְחַצֵּלֶת ובצדה מְפָץ, שתיהן מילים שמקורן במשנה, אלא שהאחת, מְחַצֵּלֶת, משמשת הרבה, והיא גם המילה שנתקבעה בעברית המודרנית, והשנייה, מְפָץ (במשמעה זה⁹) אינה משמשת כמעט, וספק גדול אם ימצא קומץ דוברי עברית המכיר אותה ומשתמש בה.

חשוב בעניין זה להצביע על עובדה נוספת: המילון הזה התחבר בשעה שטורטשינר ישב בברלין והיה שם מורה בבית המדרש הגבוה למדעי היהדות (Hochschule für die Wissenschaft des Judentums). עוד שנים קודם לכן, ומאז עלתו ארצה בשנת 1910, היה טורטשינר מעורב במעשי ועד הלשון, שאליו הצטרף כבר בשנת 1911, כשנה לאחר עלייתו. משנת 1913 שהה טורטשינר בווינה ושימש מרצה ללשונות שמיות באוניברסיטה שם, ובשנת 1919 הוזמן לשמש מורה בבית המדרש הנזכר שבברלין, תפקיד שמילא במשך 14 שנה, עד 1933. מיד לאחר עליית הנאצים לשלטון חזר טורטשינר ארצה, נתמנה לפרופסור ללשון העברית באוניברסיטה העברית, וכשנה לאחר מכן נתמנה אף לנשיאו של ועד הלשון. גם בשנות שהותו הממושכת בברלין לא חדל טורטשינר מלעסוק בשאלות שהציבה העברית המתחדשת, ושהוא היה כאמור שותף לעשייה בה בהיותו בארץ. המילון הגרמני-עברי שחיבר עם העורך והחוקר שמעון מנחם לזר (1864-1932),¹⁰ אכן נותן ביטוי לעיסוקו זה. במילון הזה כבר נמצאות לא מעט מן המילים החדשות שהונחו בעברית על ידי בן-יהודה ועל ידי אחרים ואשר כבר קנו אחיזה בלשון המתחדשת בארץ ישראל, ובצדן הרבה מן

מאכלים קרים * פ י ר י ת

תוה־שדה), אפשר לערב בו אגוזים או שקדים קצוצים. ואחר עושים ככה: אם רוצים להגיש אותם חמים שמים אותם בדפוסי חרטינה או זכוכית העומדים בפני האש, מתיכים בהם חמאה וקווין מחצה על מחצה, מכסים אותם ושמים על צלחת אזבין ומניחים אותם להתגון לאט לאט כ־15 דק, ואם רוצים לאכלם קרים, נותנים אותם לתוך סיר שקרקעיתו מכוסה במי־סוכר (או יין לבן בסוכר) מכסים אותם, מבשלים עד שיעשו רכים ואחר מעמידים אותם עד שיעשו צוננים. לכך: רטב של שנה.

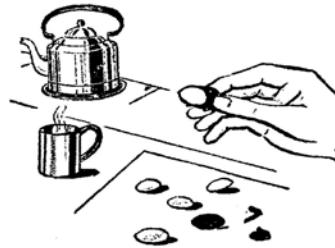
כל מאכלי־קרם מראיהם יפה בהפלי זכוכית.
All creams look delicious in glass dishes.
For thickening take "Broka"-powder.

Alle Kremspeisen sehen in Glasschalen gut aus. Zum Dicken für alle Puddings und Krems nimmt man „Broka“-Pulver.

תרחיש פירות קר. 148

לחמש גפשות: לפד מ־2½ אוק. (משקל גלמי) בהרבה רוטב של פירות חיים או מיובשים או 1–2 כוסות משומרי־פירות מקומיים, 8–10 צנימים, במשק גדול לוקחים במקום צנימים לחם לבן ישן שמיבשים אותו בשמש עד שיתקשה לגמרי: (דרך נאותה להפקת תועלת משיירים כאלה) קליפת לימון גרורה. אם רוצים — אגוזים שחוקים וכפות אחדות מיץ פירות או רבה. איש לפי טעמו.

הכנה: נותנים על קרקעיתה של קערה גדולה חלק מהלפד המוכן, עליו שמים שכבה של צנימים, מפורכים, ואם רוצים — אגוזים שחוקים, ומורחים עליהם כף אחת ממרתח, ואחר שוב לפד ועליו שוב צנימים עד תם כל החומר המוכן, כשהשכבה העליונה היא לפד, ומנקדים אותה בספות

חילטים את השקדים במים רותחים כדי להסיר בנקל את קרום־החם.

Remove skin of almonds easily by pouring boiling water over them.

Mandeln befreit man von der braunen Haut durch Brühen mit heissem Wasser.

איור 46 | לפד במרשם לתרחיש פירות קר מספרה של ארנה מאיר,

איך נבשל בארץ ישראל?

המונחים שהעמיד ועד הלשון, ואשר לא התערו בלשון החיה. זהו חלק מן הרקע התרבותי-עברי העומד ביסודה של העברית שלפנינו בערכה פה מְדַבְּרִים עִבְרִית, וממנו ומתוכו יש לעיין אפוא בהרבה מן המילים והצורות הנקרות כאן.

נציג כאן תחילה כמה דוגמאות לרישומו של מילונם של לזר וטורטשינר על מחברי העֵרְכָה, הן באוצר המילים והן בדרכי ניקודן. אפשר לומר שכמעט כל מילה או צירוף מילים הנראים זרים לעיני קורא בן ימינו, אם מצד עצמם, אם מצד צורתם, ובעיקר אלו שבאו מידו של אמיל כהן, שאובים ממילון זה. כך היא למשל המילה לֶפֶד (11056a), באולם האוכל, שורה 6) המשמשת כאן בשביל Kompott. כבר בשנת 1912 קבע ועד הלשון את המילה לֶפֶד לעניין זה, כמילה עברית מחודשת (על יסוד הארמית) וכחלק ממונחי כלכלת בית (תבשילים וכלי בישול).¹¹ המילה מצאה את מקומה במילונם של לזר וטורטשינר, אולם בשפת הדיבור לא נקלטה (אם כי יצוין שאפשר למצאה גם בספר בישול בן הזמן שהוא שיצא בתל אביב בידי ארנה מאיר, אף היא יוצאת גרמניה;¹² ראו איור 46). סביר להניח ששימושה בעֵרְכָה שאוב מן המילון הזה אשר בו היא מופיעה כמילה הראשונה המתרגמת את המונח הגרמני (בצד שתי מילים אחרות: טְרִימָה ורֶפָה שהועמדה בסוגריים¹³). טורטשינר בחר להעמיד במילונו קודם כול את המילה שנקבעה על ידי ועד הלשון שהוא היה מחבריו. יצוין לעניין זה, שבשנת 1938 כשקבע ועד הלשון שוב את מונחי כלכלת הבית (מטבח), דבק טורטשינר (שבאותו זמן כבר כיהן כנשיא ועד הלשון) במילה זו, ורק בשנת 1977 (!) המירה אותה האקדמיה ללשון העברית במילה לפתן, שבאותו זמן כבר לא הייתה בבחינת הצעה וחידוש אלא מילה מהלכת וידועה בפי כול.

חידוש לשון אחר שלא נקלט הוא מְקֶרֶת בשביל מה שאנו קוראים משקפת: תָּן לִי אֶת הַמְקֶרֶת! מבקש המשוחח מבן שיחו באנייה העושה את דרכה ארצה (11054b), נסיעת הים, שורה 6). אף כאן נראה שמילונם של לזר וטורטשינר הוא שנתן את ההשראה לשימוש במילה זו; כך מתורגמת אצלם המילה Fernglas, עם המילה מְשֻׁקֶפֶת (בניקוד זה) המופיעה בצדה ואף לפני (ראו איור 47). קדם ללזר וטורטשינר בהעמדת מילה זו מילונם של גרוזובסקי וילין שיצא ביפו עוד בשנת 1919,¹⁴ ואפשר ששני המילונים יחד גרמו לאמיל כהן להעדיף מילה זו דווקא.

דומה לֶפֶד שהזכרנו הוא המקרה של אֶסְפֶּרְג בשביל Spargel – שהוא אספרגוס בלשונו. בשיחה המתנהלת בְּאוֹלַם הָאֶכָל (תרגום מילולי של Speisesaal, ראו להלן) מוצע לסועד אֶסְפֶּרְג חֶדֶשׁ (כלומר, טרין) עִם רֶטֶב הוֹלְנָדִי (11056a, שורות 10-11). אֶסְפֶּרְג, ובניקוד זה, היא המילה לירק זה במילונם של לזר וטורטשינר. כך קבע גם ועד

fern רְחוֹק; – **sein** רְחַק; – **stehen**
 עָמַד מְרַחוֹק; – **sei es von mir**
 מְרַחֵקִים, מְרַחֵק; **Ferne** תְּלִילָה לִי
in die –e לְמְרַחֵק, לְמְרַחֵקִים; **fer-**
ner (adj.) בָּא; (adv.) שׁוּב, עוֹד;
–er tun (auch) לְהוֹסֵף לְ; **erhin**
 מִכָּאן וּלְהֵבָא, לְעֵתִיד, לְהֵבָא, עוֹד
 מְשַׁקֵּפֵת **Fernglas**; לְעֵתִיד לְבוֹא,
 מְרַחוֹק **fernher**; (זְכוּכִית) מְקַרְבֵת
Fernrohr לְמְרַחֵקִים, לְמְרַחֵק –
–sicht צְפֵה-רְחוֹק, מְצוּפּוֹת, מְקַרְבֵת
 רוֹאֵה **–sichtig**; מְחַזֵּה-מְרַחֵקִים
 רְאִיָּה **Fernsichtigkeit**; מְרַחוֹק
 שְׁחֵר-רְחוֹק **–sprecher**; לְמְרַחוֹק.

איור 47 | המונח מקרבת במילונם של לזר וטורטשינר

הלשון בשנת 1938 (וכאמור לעיל, באותו זמן כבר היה טורטשינר נשיא ועד הלשון). דוגמה אחרת היא כְּפֵה-הָאֶכִילָה, שהיא תרגום מילולי של *Esslöffel*, ואף היא כך אצל לזר וטורטשינר. כאן היא מופיעה בשיחה אצל הרופא ומושמת כפי הרופא בקבעו את מינון התרופה: וְתִקַּח יוֹם יוֹם שְׁלֹשׁ פְּעֻמִּים מִלֵּא כְּפֵה-הָאֶכִילָה (11054a), אצל הרופא, שורות 15–16). העברית הקלסית ואף המודרנית אינה מכירה כלל צירוף זה. כף אכילה היא סתם כף בעוד שלכף הקטנה ("כף של תה", *teaspoon* באנגלית), נתחדשה בעברית שלנו צורת ההקטנה כפית.¹⁵ מי שרגיל לשפה הגרמנית נוטה כמובן לדייק ולומר כף האכילה, ודאי במקום שנדרש דיוק במינון תרופה.

כך הוא גם כאשר למילה הַתְּקֵנָה המשמשת באותה שיחה (שורה 15) למרשם של רופא, רֶצֶפֶט (*Rezept*); אף זו מילה שהמעייין ימצאנה במילונם של לזר וטורטשינר (בתוך הערך *Rezepisse*), ולצד פְּתֵקֵת הַרּוּפָא (ראו איור 48). הַתְּקֵנָה אכן מתארת יפה את טיבו של הרצפט של אותם ימים שלא היה אלא רישום של הוראות הרופא לרוקח כיצד לרקוח, להתקין, את התרופה. במהלך הדורות, ואף עד קרוב לזמננו, מצוי לעניין זה השימוש במילים פתק, פיתקא, פתקה של רפואה או פתקת הרופא הנזכרת לעיל,

Rezepisse (שִׁטְר־) קִבְּלָה, שׁוֹבֵר; Re-
zept (ärztl.) פְּתִקְת־הַרְוּפָא;
(Koch-, etc.) הַתְּקָנָה, מְתַפְּנֵת;
Rezeption קִבְּלָה.

איור 48 | המונח התקנה במילונם של לזר וטורטשינר

וכיוצא בזה (במילונו של קופמן תורגם prescription פְּתִקְת־רְפוּאָה). נראה שהתקנה היא חידוש של לזר וטורטשינר, ומשם כאמור היא נשאבה לשיחה שלפנינו (וראו עוד פרק יג, הערה 165).

גם המילה אָרְג המשמשת כאן (11056b, קניית חליפה, שורה 5) בשביל מה שאנו קוראים בפשטות בד, והיא תרגומה של הגרמנית Stoff, לקוחה כנראה ממילונם של לזר וטורטשינר. המילה עצמה אינה חדשה ובצורתה זו היא נמצאת כבר במקרא, אך לא במשמעות של אריג כי אם במשמע מעשה האריגה (שופטים טז, 14). החידוש הוא אפוא בתוספת המשמעות שניתנה למילה.

התלות במילונם של לזר וטורטשינר ניכרת גם בצירוף בְּעֵרָךְ מְמַצֵּעַ. וְאַחֲזֵת כָּל אֶחָד מִכֶּם כִּמָּה הִיא? נשאל האיכר מפי המבקר במושבה, וזה משיב: עֲשֶׂרָה דוּנְמִים בְּעֵרָךְ מְמַצֵּעַ (11056b, במושבה, שורה 12). בטקסט הגרמני שבאמצע העמוד: Durchschnitt, וכך, בְּעֵרָךְ מְמַצֵּעַ, אכן מיתרגם צירוף זה אצל לזר וטורטשינר. צורה משונה אחרת, סְלִים, כצורת הזוגי של סוליה, אנו מוצאים בשיחה 'אצל בעל המלאכה', שבה מתבקש הסנדלר (הוא "בעל המלאכה") לְקַבֹּעַ לִי סְלִים בְּנֵעְלִי (11055b, שורה 1). אף צורה זו נמצאת כך במילונם של לזר וטורטשינר (ערך Sohle; ראו איור 49). אכן צורת הזוגי סוליים (בלא ניקוד) כבר נמצאה באותו זמן בספרות העברית החדשה, כגון אצל מנדלי, אם כי במשמעות שונה במקצת: סוג של מנעלים, מעין סנדלים. במשמע הקרוב לענייננו נמצא אצל ברנר: "ועל רגליו – נעליים עם סוליים"¹⁶. בכל מאגר הספרות החדשה שבמפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית נמצאת מילה זו ארבע פעמים בלבד.¹⁷ הניקוד שלפנינו אפשר שהוא מעשהו של טורטשינר עצמו, ומכל מקום יש לראות בו גזירה דקדוקית מלאכותית, אם כי מחויבת לכאורה על פי כללי הניקוד, מצורת בסיס תאורטית העומדת ביסודה של המילה סְלִיה, שכך הוא ניקודה במילונו – בקיבוץ, ולא סולִיָה בשורוק, כרגיל במילוני זמנו ואף במילוני

זמננו.¹⁸

Sohle (Fuß-) ; פַּף־רְנָל (Schuh-)
(Tal-) ; נְלָדָה (סְלִים pl.) ; סְלִיה
עזר סְלִים -enleder ; sohlen
קִבֵּעַ סְלִיה (סְלִים).

איור 49 | צורת הזוגי סְלִים במילונם של לזר וטורטשינר

גם מילים מחודשות אחרות, הנראות לנו כיום טבעיות מאוד עד כי איננו חשים כלל בחידושן, אפשר שהמילון הזה היה המקור לשימוש בהן בשיחות שלפנינו. כך היא למשל מִפִּית. הִנֵּה הַמְפִּית חֲסָרָה, מציין הסוּעֵד בפני המלצר (11056a), באולם האוכל, שורה 15) בניסוח שהמלאכותיות ניכרת בו היטב, הן בפתיחת המשפט במילת ההצגה הִנֵּה והן במבצע הַמְפִּית חֲסָרָה שהוא כאן תרגום מגרמנית (Die Serviette fehlt). מילה זו נקבעה על ידי ועד הלשון בשנת 1912, כחלק ממונחי כלכלת הבית (תבשילים וכלי בישול). בשנות השלושים כבר הייתה לכטח בשימוש חי בארץ ישראל. ואולם את הופעתה לפנינו כאן דווקא בקטע של שיחה שניכרת בו עברית מלאכותית ומאולצת מאוד יש לתלות כנראה שוב לא בשאיבה משיחות של ממש כפי שנשמעו בארץ כי אם במילונם של לזר וטורטשינר שכך מתורגמת אצלם המילה Serviette (תחת הערך Service).

דוגמה אחרת, ומובהקת ביותר, לחידוש של ועד הלשון שמילונם של לזר וטורטשינר משמש לו במה, היא לשון הברכה בְּטוֹב תְּלִין (11055b, במלון, שורה 22). ברכה מליצית זו נקבעה על ידי ועד הלשון ככרכת לילה טוב, ומתוך רצון לטבוע בעברית המדוברת מטבעות ברכה מקוריות שאינן תרגומי שאילה מן הלעז (הלשון לילה טוב היא תרגום שאילה מיידית ומגרמנית, וכשאר לשונות של ברכה שנתקבלו בעברית החדשה: ערב טוב, בוקר טוב ועוד). לצורך ברכה זו טבע ועד הלשון בשנת 1928 את הביטוי בְּטוֹב תְּלִין (הנוטל את השראתו מן המקרא – "נִפְשׁוּ בְּטוֹב תְּלִין", תהלים כה, 13; ראו איור 50)¹⁹, ולזר וטורטשינר אימצוהו במילונם כתרגום (יחיד!) של gute Nacht (ושם בניקוד בְּטוֹב תְּלִין). משם, ואולי מרשימות ועד הלשון, ואפשר שמשניהם, מצא הביטוי הזה את דרכו גם אל השיחה שלפנינו המציגה אדם עברי בארץ ישראל המברך כך את חברו בהיפרדו ממנו קודם השינה (אכן, ראוי לציון שלשון ברכה זו, ובשינוי סדר המילים – "תלין בטוב" – נהוגה הייתה בקרב בני תימן, וראו עוד פרק יג, הערה 274). לשם השוואה יצוין שהמילון האנגלי-עברי של קופמן, בן זמנו של

בְּרָכוֹת וּבִטּוּי נְמוּסֵי

בְּרָכוֹת רְגִילוֹת:

ה ע ו ג ה:	ה מ ג ר ד:
שְׁלוֹם! שְׁלוֹם וּבְרָכָה! בְּרָכָה וְטוֹבָה!	שְׁלוֹם!
שְׁלוֹם וּבְרָכָה וְטוֹבָה!	שְׁלוֹם עֲלֵיכֶם!
עֲלֵיכֶם שְׁלוֹם!	בְּקֶר בְּרוּךְ!
בְּרוּךְ וּמְבָרֵךְ!	בְּרוּךְ יוֹמָה!
יוֹמָה בְּרוּךְ!	עָרֵב בְּרוּךְ!
בְּרוּךְ מְבָרֵךְ!	בְּרוּךְ עֲרֵבָה!
עֲרֵבָה בְּרוּךְ!	לֵיל שְׁלוֹם!
שְׁלוֹם וּבְרָכָה!	לֵיל מְנוּחָה!
מְנוּחָה וְשְׁלוֹם!	בְּרוּךְ לַיְלָה!
לַיְלָה בְּרוּךְ!	בְּטוֹב תְּלִין!
וּבְרַחֲמֵים תִּקְיִן!	שְׁנָה עֲרָבָה!
עֲרָבָה וּנְעִימָה!	שְׁנָה מְתוֹקָה!
מְתוֹקָה וּנְעִימָה!	תְּעָרֵב שְׁנָתָה!
שְׁנָתָה תְּעָרֵב!	

א'ור 50 | הביטוי בְּטוֹב תְּלִין בזכרונות ועד הלשון

מילון לזר וטורטשינר, נמנע אף הוא מתרגום השאילה לילה טוב, אך לא נקט לשם תרגום good night את לשון הברכה הזאת שהניח ועד הלשון כי אם את הביטוי ליל מנוחה. גם בעניין זה ניכר שטורטשינר ראה את עצמו במילונו מעין שליחו של ועד הלשון להטמעת חידושי הלשון של הזמן בקרב לומדי עברית. מבחינת למידת עברית שבשיחות שלפנינו נראה שהדבר עלה בידו.

עניין מיוחד מעוררת ערכת פה מְדַבְּרִים עֲבְרִית בהיותה מעמידה עדות כמעט אחרונה לצורות לשון שהילכו במשך דורות רבים בקרב האשכנזים ושנעקרו ברובן מן העברית החדשה. את היעלמותן החלקית או המלאה של צורות אלו יש לתלות הן בתהליך טבעי של התגבשות לשון חיה השואבת ממקורות שונים והן במעשיהם המכוונים של

מדקדקים שפעלו בארץ בהנחלת הלשון העברית ובהכוונתה. מעשים אלו של הנחלת לשון מתוקנת, הן בקרב תלמידים בכתי הספר והן בקרב מבוגרים, נסמכו ברובם על דמותה של העברית כפי שהיא במקרא מתוך דחיית צורות שעלו בעברית במהלך הדורות ואין הן עולות בקנה אחד עם דקדוק המקרא.²⁰ הרבה נעשה בזה גם בכמות לא פורמליות, בעיקר בטורי לשון שפורסמו לרוב בעיתוני הימים ההם, ושחלקם הפכו ברבות הימים לספרי הלכה בתקנת הלשון (ראו פרק ט).²¹

נעמוד אפוא כאן על כמה מצורות לשון אלו הבאות לידי ביטוי בערכה שלפנינו והמספקות דוגמה לעברית שהייתה מקובלת באירופה עד הדורות האחרונים. צורות אלו יש בהן המשמרות מסורת חיה שעוצבה בקרב האשכנזים במהלך הדורות ויש בהן שהוטמעו בעברית הכתובה באשכנז בכוונת מכוון ומתוך עיון דקדוקי שפשט בעיקר למן תקופת ההשכלה.

בולטות ביותר הן הצורות זו, כָּזו, אִיזו ככינויי רמז ושאלה לנקבה הננקטות לפנינו דרך קבע בהשמעה ובניקוד. אָרֶץ זו תִּאֲרָתִי לִי שְׁהִיא שְׁמִמָּה וּמִדְבָּר, אומר התייר המתפעל מיופיייה של הארץ הנגלית לו מבעד לחלון הרכבת (11052a), שיחה בין תייר ובין תושב, (שורות 18-19); מָה תְּלוֹי גַם אִיזו עֵצָה אוֹכֵל לְהַמְצִיא לְכַבֹּדוֹ, אומר תושב הארץ לבן שיחו התייר (11052b, שורות 57-58), ובן שיחו מסיים את דבריו בשאלה מֶה יֹאמֵר אֲדוֹנֵי לְהַעֲקֶה כָּזו? (שם, שורה 66); כֵּךְ גַּם אִיזו שְׁאֵלָה, אֲדוֹנֵי! (11053a), תייר עושה טיול בעמק, שורה 5, ועוד.

צורות אלו הן המקובלות בקרב האשכנזים מדורי דורות. בליל סדר פסח אומרים אשכנזים מצה זו, וכך מנוקד ברוב ההגדות האשכנזיות שלא עברו תחת ידי מדקדקים אשר ביקשו לתקן בהן צורות שגויות כביכול. אשכנזים אף מקדשים את נשותיהם בטבעת זו (וכך נשמע הרבה גם בימינו), ועוד כיוצא בזה. על ההגייה הזאת יצא ערעור מבית מדרשם של בעלי תקנת הלשון שפעלו בעיקר בארץ, אך עוד לפני העמידו על השיבוש כביכול שבהגייה זו מדקדקים אשכנזים, שהגיית זו נראתה להם צריכה תיקון. אף יש בידינו עדות ממשית המגיעה מפרנקפורט על נהר מיין של אמצע המאה התשע עשרה המוסרת על הניסיון לעקור את ההגייה בטבעת זו ולהקפיד שהחתן יאמר בשעת הקידושין בטבעת זו דווקא.²²

ערעור המדקדקים על ההגייה זו נשען על העובדה שהצורה הזאת, בשורוק, משמשת במקרא לא ככינוי רמז כי אם כמילת הזיקה "אשר". הטוענים טענה זו, שנשמעה הרבה גם בכתי הספר, מביאים לראיה פסוקי מקרא שמהם עולה כביכול המשמעות הזאת של זיקה, כגון "עם זו גאלת" (שמות טו, 13) שפירושו "עם אשר גאלת". באמת אין

הדברים מוכרעים כל כך. במקרא עשויה זו להתפרש בנקל גם ככינוי רמז (ניטרלי, בלא הבחנת מין), ואכן כך הבינוה מתרגמי המקרא לארמית וכן כמה ממפרשי המקרא המסורתיים (כגון רש"י), וכך היא אף מוצגת בימינו במילונים מדעיים למקרא.²³ באשר לספרות שלאחר המקרא – המשנה והספרות התלמודית – שהיא מקום צמיחתה וחיותה העיקרי של המילה זו כמילת רמז לנקבה (במקרא משמשת זאת, הזאת בתפקיד זה), שם כאמור אשכנזים הוגים אותה זו. ראויה אפוא לציין העובדה שדווקא על רקע הניסיון לעקור את הצורה זו מן הלשון ולהעמיד תחתיה את הצורה התקנית כביכול זו (וכך גם במילונם של לזר וטורטשינר, ראה למשל בערך (welch(er)), הנה בערכת התקליטים שלפנינו ננקטת עדיין ההגייה ה"משובשת" בצורתה האשכנזית האותנטית. ויצוין שהגייה זו לא פסה מן הנוהג בעברית הישראלית הילידית גם בימינו אלה.

אגב כך יש להעיר גם על השימוש שנעשה כאן במילה איזו (ובניקוד איזו, כאמור) לציין הרבים, כגון איזו הן שְׁעוֹת הַמְּשֻׁקָּה? ששואל התייר בדבר שעות הקרנת הסרט שהוא מבקש לראות (11056b, שאילת הדרך, שורה 22), וכן ככינוי סותם: וְאִזּוֹ אֶעֱשֶׂה בְּמִלּוֹנָךְ עוֹד אִיזּוֹ יָמִים (11055b, במלון, שורה 9) (ראו פרק יב, סעיף 16g). יסודו של שימוש זה בלשון חז"ל ומשמם הוא נתגלגל לשימוש נרחב יותר בלשון הרבנית. גם הוא נתפס משובש והומלץ להעמיד תחתיו את כינוי הרמז אֶלּוֹ הרגיל לרבים. עדות ממשית לפולמוס עז שניצת סביבו בארץ יש בידינו מראשית שנות הארבעים. על משפט שכתב עגנון "בין היום למחר יבוא משיח ובאיזו פנים אעמוד לפניו" הוער במדור השבועי לַשׁוֹנְנוֹ לַעַם, שנדפס מטעם ועד הלשון באופן סדיר בגיליונות יום שישי של הארץ,²⁴ שטעה הסופר, ונכון יותר לומר "באילו פנים". הערה זו הכעיסה את עגנון מאוד ובתגובה לה הוא פרסם רשימה קצרה היוצאת בחרפות נגד חוש הטעם של אותם "לושני לשון" ש"אין אתה יודע על מה לתמוה תחילה, אם על טעמם אם על יהירותם, ואם על שניהם כאחד". את עיקר דבריו ייחד לראיות לשימוש לשון זה ממדרשי חז"ל.²⁵ החומר שלפנינו מקיים אפוא לא רק את הצורה איזו כהגייתה האשכנזית כי אם גם את שימושה הנושן ככינוי המשמש גם לרבים.

הגייה אשכנזית טיפוסית היא שְׁבוּעוֹת (shvuot) כצורת הריבוי של שְׁבוּעָה. צורה זו נשמעת כאן בהקלטה (בהיגוי (shevuot), ובניגוד לניקוד התקני שבחוכרת הנדפסת: שְׁבוּעוֹת (11051a, שיחה בין מורה ובין תלמיד, שורה 24). ההגייה שְׁבוּעוֹת, הנמצאת כידוע בפי דוברי העברית עד היום הזה, מושרשת היטב בפי אשכנזים מדורי דורות. כך נקרא בפייהם גם חג השבועות (קרא: shvues), הן בעברית והן, ובעיקר, בעברית

שביידיש. עד כמה מושרשת הגייה זו, המזדהה בצורתה עם צורת הריבוי של המילה שְׁבֻעָה, אפשר ללמוד גם מפירושים דרשניים שהתפתחו בספרות הרבנית, החסידית בעיקרה, באשר לקשר שבין חג השבועות כחג מתן תורה ובין השבועה "נעשה ונשמע" שנשבעו בני ישראל במעמד הר סיני, וכן בין שבעת השבועות של ספירת העומר למסכת שְׁבֻעוֹת (העוסקת בענייני שבועה), ושעל דרך הפשט אין ביניהם כמובן כל קשר.

צורה אשכנזית מובהקת אחרת, המובאת אף היא בערכת התקליטים, שאף בה נחטפת התנועה היא שְׁתַּפּוֹת בשווא בתי"ו, "קבוצה היא משק שיתופי", מסביר הנהג לתייר, הַאֲדָמָה מוֹחֲפָרָה לָהּ וְעוֹבְדֵיהָ חַיִּים בְּשְׁתַּפּוֹת (11053b), תייר עושה טיול בעמק, שורות 50-51). המילה שותפות יסודה בלשון חז"ל וכך היא צורתה בפי אשכנזים וכן בעברית שביידיש (קרא: shuffes), וביידיש היא אף בסיס לגזירת שם תואר: (ב) שותפותדיק (קרא: beshutfesdik).²⁶ עדות אשכנזית לדרך ניקוד זו יש למשל במשניות מנוקדות עם תרגום ופירוש בידיש שכך ננקד בהם: "או שהיתה לו בו שְׁתַּפּוֹת".²⁷ יצוין שאצל לזר וטורטשינר ננקד בְּשְׁתַּפּוֹת, שְׁתַּפּוֹת (ראו תחת הערך הראשי (gemein), וכן, בקמץ, ננקד גם בשאר מילונים בני הזמן, ואף על פי כן לא ראה פלבנר לתקן ניקוד זה ולהעמידו בצורתו ה"תקנית" כביכול. הגייה זו, שְׁתַּפּוֹת, נשמעת תדיר גם בימינו.

כך הוא גם באשר לצורה גוֹפְנִיִּים בצירוף כוחות גוֹפְנִיִּים (11052b), שיחה בין תייר ובין תושב, שורה 65), בשווא בפ"א. אף היא נטועה במסורת הגייה אשכנזית, וזו מוצאת את ביטויה למשל במילונו של בן-יהודה, שכך מוצג בו הערך הזה על נטיותיו: גוֹפְנִי, גוֹפְנִית, גוֹפְנִיִּים, גוֹפְנִיּוֹת (והשווה הגייה האשכנזית רוֹחְנִי, ובמלעיל, שהייתה לה עדנה בזמננו זה ממש). אף כאן נמצא שבמילונם של לזר וטורטשינר (ערך physisch) היא מנוקדת גוֹפְנִי (וכן במילונים אחרים), אלא שהניקוד שננקט כאן לפנינו לא הלך בעקבות המילון הזה אלא בעקבות המצוי בפיו של פלבנר שהעמידו כאן.

גם הצורה בְּאֶפֶן – בניקוד זה ובהטעמת מלרע (11052a), שיחה בין תייר ובין תושב, שורה 34), ובאופן המזהה אותה עם המילה אֶפֶן, גלגל, היא הצורה המקובלת בקרב אשכנזים, ואף היא עדיין ניתנת להישמע כיום תחת בְּאֶפֶן המקובלת (ראו גם פרק ט, עמ' 182).

עוד ראויה לציון הצורה אַחור בצירי (11055a, ברכבת, שורות 9-10). אפשר להניח שניקודה נעשה על פי הפועל אַחַר, שזו צורתו המקובלת.²⁸ ואולם יש כאן גם יותר מזה: צורה זו עולה בקנה אחד עם מילים אחרות שבאותו משקל, משקל קטול המשמש

ברובו כשם הפעולה של פעלים מבניין פיעל, ושהמסורת האשכנזית ידעה בהן את הצורה בצירי, כלומר ב"תשלום דגש" לפני הגרונית, דוגמת *שְׁעוּר* ועוד.²⁹ אצל לזר וטורטשינר הניקוד הוא אָחור, בחיריק, וכן במילונים אחרים ובכלל זה האוצר של פין. עם זאת יצוין שבמילונם של גרזובסקי וילין הניקוד הוא אכן אָחור, מן הסתם על פי הפועל אָחַר. הסדרת ניקוד משקל שם הפעולה הזו והתאמת דיני תשלום הדגש בו נעשו על ידי האקדמיה ללשון העברית רק בזמן האחרון. במסורת העדות היה מקובל לקיים תשלום דגש כמשקל זה תמיד ובלא קשר לנהוג כזה בפעלים עצמם שמבניין פיעל.

מסורת ניקוד מקובלת בת הזמן, שאף היא נעלמה בימינו, ניכרת גם בצורה פְּחֹות המופיעה כאן לפנינו פעמיים, בצירוף לְכָל הַפְּחֹות (11053b), המשך השיחה בין המורה ובין התלמיד, שורות 2-3; 11054b, מזג האוויר והזמן, שורה 8). אף זו מילה שיסודה בלשון חז"ל, וקריאתה פְּחֹות (ולא פְּחֹות [pachot] כמקובל בפנינו ואף בפי הקריין שבהקלטות שאנו עוסקים בהן) ידועה מניקודם של כתבי יד טובים למשנה וממסורותיהן של עדות שונות.³⁰ אכן מילונים בני הזמן והקודמים להם כבר מנקדים פְּחֹות בחולם, וכך לדוגמה כבר בהאוצר של פין, אצל גרזובסקי וילין ובמילונו של בן-יהודה, אך לעומתם הניקוד פְּחֹות עדיין מושרש היטב. מלבד העובדה שזהו הניקוד שנקטו לזר וטורטשינר (כגון פְּחֹות מן כתריום של *weniger als* ולְכָל הַפְּחֹות כתריום של *wenigstens*; הכול תחת הערך הראשי *wenig*) יש לציין שזה הניקוד גם במילונו של יסטרוב לספרות התלמודית, בקונקורדנציה למשנה שהוציא קוסובסקי,³¹ במשניות פיעטרושאק,³² ובמשניות עם ניקודו המלומד של חנוך ילון.³³ ביותר ראוי לציין בעניין זה למהדורת המשנה לעם של ביאליק³⁴ שאף בה מנוקד כך. מהדורת משנה זו יצאה לאור בהוצאת דביר בתל אביב בשנת 1932 ואין ספק שהיא הגיעה אל שולחנם של מלומדי העברית בגרמניה מיד עם צאתה לאור.

כאמור, יש לפנינו גם צורות שהן בעיקרן פרי עיון דקדוקי שמצא את ביטויו בחיבורים שונים בענייני הלשון שהועמדו בתקופת ההשכלה וברור תחיית הלשון. כדוגמה מובהקת לכך תצוין בראש ובראשונה הצורה זָל. אָמְנָם זָה רַק צְמֶר־גֶּפֶן (= כותנה) זָל בְּיֹתֵר, אומר המוכר לקונה הבא לקנות לבנים (11056a), אני קונה לבנים, שורה 4). כך, זָל (ולא זֹל), היא הצורה שנתקבלה בימי תחיית הלשון כצורה המתקנת ומתוך תפיסה שזול המצויה בספרות חז"ל, ומשם אף בלשון המדוברת המתחיה והולכת,³⁵ באמת אינה שם התואר (*cheap*) אלא שם העצם (*cheapness*). לשם התואר לא מצאו בעלי תקנת הלשון של הזמן ההוא עדות של ממש במקורות, ועל כן העמידו

חלק מהם את הצורה זָל מתוך עיון דקדוקי שאינו נעוץ בלשון החיה (ועל פי הדגם של רס), וזו הצורה שנתקבלה במילוני התקופה ככללם. לא רק לזר וטורטשינר אימצו אותה (ראו הערך billig) כי אם גם מילונם של גרזובסקי וילין לפנייהם ומילונו של גור לאחריהם, ואפילו אבן שושן במהדורות מילונו הראשונות שיצאו בשנותיה הראשונות של המדינה נקט רק אותה! טענה שאין זול כשם תואר מצויה במקורות נשענה על ההבנה שהצירוף "כשער הזול" (כלומר, "במחיר הנמוך") שבמשנה (בבא מציעא ה, ח) הוא צירוף של סמיכות, ואולם באמת מקביליו המנוגדים של צירוף זה, "כשער הגבוה" שבמשנה הסמוכה (שם ה, ז), וכן "שער בינוני" (תוספתא בבא מציעא ו, טז), שהם צירופי שם ותואר בוודאי, מורים שאף "שער הזול" שכנגדם כך הוא, וכדרך המצוי בלשון חז"ל שההתאם ביידוע בצירופי שם ותואר אינו מחויב בה ("חסידים הראשונים", "כנסת הגדולה", ועוד).³⁶ אכן בימינו כבר נעלמה זָל, המתוקנת לכאורה, מן הלשון, ואין איש המפקפק עוד בכשרותה של זול כשם תואר.

דומה לזה הוא עניינה של המילה קָצַר: רְצוּנִי לְעֵלוֹת בְּיָמֵי קָצַר אֶרְצָה, אומר התלמיד למורה בפתח השיעור הראשון (11051a), שיחה בין מורה ובין תלמיד, שורות 1-2). אף כאן יש דוגמה נאותה לשימוש בצורה דקדוקית שצמחה באירופה. במקרא אין שם התואר קצר נמצא בצורת הנפרד שלו כי אם בצורת הנסמך ביחיד וברבים: קָצַרְ, קְצָרִי (ראו למשל איוב יד, 1; ישעיהו לז, 27). צורת הנפרד הניתנת לשחזור על יסוד דרכי הדקדוק העברי היא קָצַר או קָצַר ובלא אפשרות של הכרעה. באמת צורת הנפרד של שם התואר הזה נמצאת בספרות שלאחר המקרא, אלא שהדקדוק העברי, מתחילתו בימי הביניים ועד לעת החדשה, נטה לתאר את העברית על פי מה שנמצא במקרא לבדו, שלגביו בלבד נקבעה מסורת קריאה מוסמכת ומקודשת בדמות הניקוד הטברני (והשוו דברינו לעיל). ואכן כבר רד"ק, מגדולי המדקדקים העברים בימי הביניים, כתב באשר למילה זו "ומבלי הסמיכות [כלומר, כנפרד] יאמר קָצַר או קְצָר".³⁷ תפיסה זו, המוצדקת לחלוטין באשר לדקדוק לשון המקרא כשהוא עומד לבדו, קיבלה את ביטויה אחר כך בכלשנות העברית המדעית המודרנית שצמחה בגרמניה למן המאה השמונה עשרה בעיקר בקרב המלומדים הנוצרים, ועניינם של אלו בוודאי היה אך ורק במקרא. משתי הצורות ששחזר רד"ק ננקטה הצורה הראשונה, וכך, קָצַר, אנו מוצאים את שחזורה התאורטי של הצורה במילונים מדעיים למקרא אף בימינו.³⁸ את התפיסה הזאת אימצו גם מילונאים ומדקדקים עברים בני דור ההשכלה, וכך הוא ניקודו של הערך הזה למשל בהאוצר של פיין. ואולם עוד קודם לפיין כבר היו לניקוד זה, קָצַר, מהלכים למעשה בסידורי תפילה שיצאו לאור באירופה, הן במזרח הן במערבה,

ושברובם ננקט הניקוד הזה כמעשה של מרדקדים או של מנקדים בעלי דקדוק. וכך הוא למשל במסכת אבות (הנרפסת כידוע בשלמותה בסידורים האשכנזיים): "היום קָצַר והמלאכה מְרַבָּה"³⁹. ויוזכר שעדות לדרך הגייה זו עוד בימינו נמצאת בשירו של יהודה עמיחי, הבלדה על השַׁעַר הארוך והשַׁעַר הקצר: "שַׁעַרְךָ הארוך, נערה, שַׁעַרְךָ הקצר"⁴⁰.

לענייננו כאן יש לציין שהניקוד קָצַר, בצירי, שנקט פלבנר, הוא בניגוד למה שנמצא אצל לזר וטורטשינר המנקדים קָצַר (ראו בערך kurz). את דעתו המפורשת בעניין זה גילה טורטשינר בהערתו לערך הזה במילונו של בן-יהודה, שהוא היה עורך כרכיו האחרונים. שם ביאר מדוע אין לקבל את הניקוד קָצַר "שהתפשט בספרות המאוחרת" ומדוע יש לנקוט קָצַר דווקא, וכניקודו של הערך במילון שם.⁴¹ פלבנר לא נקט אפוא את הניקוד שבמילונם של לזר וטורטשינר אלא את הניקוד שהיה מן הסתם ידוע לו ממה שכבר נתקבל בעברית המדוקדקת שקנתה לה אחיזה באירופה בימי ההשכלה ועוד קודם לכן, וכן בסידורים האשכנזיים, בעיקר אלו שנרפסו בגרמניה.

על דרך הניגוד ראוי להזכיר בעניין זה גם את המילה מכנסים המנוקדת בערכת התקליטים בקמץ: מכנסים (11056b, קניית חליפה, שורה 8). דובר עברית בן ימינו ודאי לא יתמה על דרך ניקוד זו, שהרי כך היא ההגייה המקובלת של מילה זו כיום, אך ניקוד זה מפתיע על רקע התקופה שאנו מדברים בה שכן במילוני הזמן ההוא, ואף במילונים ישנים יותר, הצורה היא מכנסים בשווא.⁴²

רקע המילה הזאת דומה לרקעה של המילה קצר; גם היא אינה מופיעה במקרא בצורת הנפרד וכל שיש ממנה במקרא היא צורת הנסמך מְקַצֵּי (שמות כח, 42 ועוד), שממנה אין הכרעה לצורת הנפרד כלל, והיא אף איננה מורה שצורת הנפרד היא צורת זוגי דווקא, מכנסים. הצורה מכנסים בנפרד עולה בעברית לראשונה במשנה, ואכן הן בכתבי יד ישנים של המשנה והן במשניות מנוקדות שיצאו לאור בתקופתנו⁴³ ניקודה הוא בשווא: מכנסים. כך קבע בתחילה גם ועד הלשון ברישמת מונחי ההלבשה (מלבושים) שמשנת 1912.⁴⁴ ואולם אצל לזר וטורטשינר כבר מנוקד מכנסים (כתרגום של Hosen) ואפשר שזהו מקור הניקוד כאן. ואכן, בשנת 1938, לאחר חזרתו של טורטשינר לארץ, ובהיותו כבר נשיא ועד הלשון, קבע גם ועד הלשון את הצורה התקנית בקמץ – מכנסים.⁴⁵

לציון מיוחד ראויה גם הצורה רְשָׁאִי (11055b, הביקור, שורה 11), שניקודה זה וניקוד מילים אחרות דוגמתה היו ידועים היטב באירופה⁴⁶ והם מתועדים גם במילונים מאוחרים. כך הוא למשל בהאוצר של פיין (וכתב שם: "על משקל זְפָאִי") וכן

במילונים עבריים אחרים בני הזמן ומאוחרים קצת יותר, שבוודאי שאבו גם מפין.⁴⁷ מספרי השימוש שנקטו ניקוד זה תצוין במיוחד הקונקורדנציה למשנה של קוסובסקי במהדורתה הראשונה (במהדורה השנייה כבר נוקד רִשָּׁאי).⁴⁸ אכן יש ממילוני הזמן שהעמידו את שתי הצורות, רִשָּׁאי, רִשָּׁאי זו בצד זו; כך למשל אצל גרוזבסקי וילין ואחר כך גם במילונו הגדול של גור ובמילון העברי-אנגלי של גרוסמן וסגל שמשנת 1938.⁴⁹ עדות מפורשת להתרצוצות בין שתי צורות אלו ולהכרעה לצורה רִשָּׁאי המקובלת בימינו נמצאת בהקדמה למילון האנגלי-עברי של קופמן, שיצא, כאמור לעיל, בשנת 1929, ושכך נכתב בהקדמתו (עמ' XII): "קבלנו את הקרי - אי וכתבנו רִשָּׁאי, אחראי, חקלאי [...] ; בטלנו לגמרי את הקרי - אִי". מילוני זמננו אינם מכירים עוד את הצורה רִשָּׁאי והיא אף נחשבת לא תקנית, ואולם ערכת התקליטים שלפנינו עדיין נוקטת אותה בניקודה זה שהילך באותו זמן (ואף זמן רב לאחר מכן) בתודעת לומדי העברית, אם כמסורת חיה בפיהם אם מפני ספרים ומילונים.

צורה אחרת המקוימת כאן אף שיצאו עליה עוררין היא הַלְּוִיָּה. התייר אומר לנער המלווה אותו ומורה לו את הדרך תוֹדָה רַבָּה עַל הַלְּוִיָּתָּה (11056b), שאילת הדרך, שורה 27). הַלְּוִיָּה היינו "ליווי". הלשון כאן בוודאי מלאכותית ומאולצת אך היא מלמדת דבר מה על ידיעת הלשון של אמיל כהן שהוקנתה לו על רקע תרבותו העברית. מבחינת הלשון אין פסול בצורה הַלְּוִיָּה לעניין ליווי, ונמצא כמותה בספרות חז"ל (ולאו דווקא לעניין הלוויית המת).⁵⁰ המילה הגרמנית לעניין זה כאן היא Begleitung, והמעין במילונם של לזר וטורטשינר ימצא שהיא מתורגמת שם לְוִיָּה. התפיסה שהַלְּוִיָּה, הנגזרת על פי דרכי הדקדוק מן הפועל הַלְּוִה, אינה משמשת לעניין ליווי אלא רק לעניין הלוואת כספים, עלתה בתקופת ההשכלה המוקדמת, והשמיע אותה עוד במאה השמונה עשרה המדקדק המפורסם בזמנו זלמן הענא (הנאו) בבואו לתקן בלשון המשנה (הנמצאת בסידור התפילה) את הַלְּוִיָּת המת לְוִיָּת המת.⁵¹ תיקון בלתי נצרך זה הוחרר למן המאה התשע עשרה לסידורי התפילה האשכנזיים המדוקדקים (וכך הוא ברוב סידורי התפילה האשכנזיים גם כיום), ונוהג זה אומץ אף בלשון העברית הכללית, אם כי בעברית בת ימינו הוא לא דחה לגמרי את הצורה הַלְּוִיָּה. בערכת הלימוד שלפנינו כאמור נשמרת עדיין יפה הצורה הַלְּוִיָּה, ולעניין ליווי סתם. מבחינה זו היא אף בולטת בזרותה על רקע הנוהג הלשוני המודרני.

אגב עניין זה ראוי לציין ששאיבה מן המקורות הנעוצה ברקעו התרבותי של אמיל כהן ניכרת גם בקריאות הנרגשות וְהֶאֱרַךְ קְרוֹבָה לְבֹאִי, וְהִנֵּה הַסִּירוֹת כְּבָר קְרוֹבוֹת לְבֹאִי, המושמות בפיו של המפליג באנייה ארצה (11054b), נסיעת הים, שורה 10;

העליה היבשה, שורה 5). יסודה של דרך ההתבטאות המליצית הזאת נמצא במקרא: "כִּי קְרוּבָה יְשׁוּעָתִי לְבוֹא" (ישעיהו נו, 1), ואולם עיקר שימושה למעשה נמצא בנוסח "מי שבירך לחולה" שמקובל לברך בו את החולה בבית הכנסת בשעת קריאת התורה, ושבשבת מוסיפים בו את המשפט "שבת היא מלזעוק ורפואה קרובה לבוֹא".⁵² כך הוא גם כאשר לקריאה הִיוּ נְכוּנִים! הנשמעת לקראת "העליה היבשה" (שם, שורה 6); אף זו מקורה בפסוק שבפרשה ידועה במקרא, היא פרשת מתן תורה: "הִיוּ נְכוּנִים לְשַׁלֵּט יָמִים" (שמות יט, 15).⁵³

מתחום התחביר ראויה לציון גם צורת ביטוי של ערך ההפלגה בדמות צירוף הַיּוֹתֵר לשם תואר: הַדְּבָר הַיּוֹתֵר חָשׁוּב שֶׁבְּדָקוּק הַשְּׁפָה הָעֵבְרִית (11051b), שיחה בין מורה ובין תלמיד, שורה 38); בְּעֵמֶק יֵשׁ הַרְבֵּה קְבוּצוֹת. עֵין-חֶרֶד היא הַיּוֹתֵר חֲשׁוּבָה וְהַיּוֹתֵר גְּדוֹלָה (11053b), תייר עושה טיול בעמק, שורות 54-55). דרך זו, שצמיחתה כעברית רבנית,⁵⁴ פינתה את מקומה בדורות האחרונים לטובת מבנים בדמות "הכי חשוב" או "החשוב ביותר" (מבנה הנמצא אף בערכת הלימוד שלנו: הַטּוֹב בְּיּוֹתֵר, 11054b, מזג האוויר והזמן, שורה 6), אך מקומה בלשון היה עדיין איתן למדי בזמן עריכת הערכה שלפנינו.⁵⁵

נבוא עתה לעיין בכמה מדרכי הניקוד שננקטו כאן:

בהתעלם מטעויות דפוס שלא הוגהו (ראו פרק יג, עמ' 284) ניקוד המילים בחוברות הנדפסות עשוי בדרך כלל באופן מוקפד ובהתאם לכללי העברית המקראית, ודברים בעניין זה אף נזכרים (אם כי לא באופן מדויקדק מאוד) כבר בחלק הדקדוק שבפתח התקליט הראשון. הקפדה יתרה ניכרת כאן על בג"ד כפ"ת רפות בראשי מילים שיש לפניהן תנועה. עם זאת צריך לומר שמי שנקט את הניקוד הזה או הגיה אותו הגזים מאוד בהחלתו של הכלל התובע את הרפיון הזה, כנראה מתוך אי-ירידה לפרטי התנאים הקובעים את חלותו בדקדוק המקרא. במקרא בג"ד כפ"ת רפה בראש מילה כאשר לפניה מילה המסתיימת בתנועה וכתנאי שיש חיבור תחבירי הדוק בין שתי המילים (במקרא ניכר חיבור תחבירי זה בטעם מחבר או במקף). כאשר תחביר המשפט אינו מחבר את המילים הסמוכות זו לזו אין הכלל הזה של הרפיון חל. על פי תנאים אלו תוכן הבי"ת הרפה ב"וֹיְהִי־בְקֶר" (בראשית א, 5) לעומת הבי"ת הרגושה "וֹיְהִי בְּנֶה עִיר" (בראשית ד, 17 – "ויהי" בטעם מפסיק). כאן כאמור לא הוקפד על כך, והרפיון בבג"ד כפ"ת שבראש המילה הונהג באופן אוטומטי כמעט בכל מקום שלפניו מילה המסתיימת בתנועה (באחת מאותיות אהו"י) גם אם אין מתקיים הקשר

התחבירי ההדוק הנדרש: אֲדוֹנֵי בַעַל־מַעֲשֵׂה הוּא (11052b), שיחה בין תייר ובין תושב, שורה 67); הָאֵין זֹאת מוֹשְׁבָה כְּרֵאוֹן־לְצִיּוֹן (11053a), תייר עושה טיול בעמק, שורה 42), ועוד הרבה מאוד (וראו עוד פרק יב, סעיף 5; להקלטותיו של דוד ילין ראו פרק ט, עמ' 167–169).⁵⁶

בהקלטות נוטה הביצוע להתעלם מן הרפיון הזה וכדרך הנהוגה בעברית החדשה, המדוברת, שזנחה כידוע כלל זה לחלוטין. הנוהג בעברית בת ימינו הוא כידוע אי בהירות, בעלי פתים, בני פרק (במקרא: בְּנֵי־בְרֶק – יהושע יט, 45) וכיוצא בזה, וכלל הרפיון מתקיים בה רק בכמה צירופים כבולים דוגמת כְּמוֹ כֵן. ויצוין שדרכה של העברית המודרנית בזה נתעגנה גם בהחלטת אקדמיה מפורשת שנתקבלה בשנת תשמ"א (1981) וחזרה ונתאשררה בתוספת פרטים בתשס"ג (2003), והיא קובעת את הדרך הזאת של ביטול הרפיון כדרך המלך בעברית שלנו.⁵⁷

דבקות בכללי הניקוד שבמקרא ניכרת בחוברות הנדפסות גם בהקפדה על שינוי ניקודה של מילה בהתאם לסביבתה. כך למשל יוֹאֵל נָא בסגול (11055b), במלון, שורה 6), כאילו יש כאן מקף: יואל־נא; יַעֲבֹר נָא בקמץ קטן (11056b), שאילת הדרך, שורה 9), וכמוהו פְּרָץ־הַמְלָחָמָה (11052a), שיחה בין תייר ובין תושב, שורה 32), ועוד. דרך מוקפדת זו אף היא פרי נוהג שפשט בתקופת ההשכלה ושאת רישומו אפשר לראות היטב במעשיהם של מנקדי סידורי תפילה בני הזמן ההוא שרובם ישבו בגרמניה. כך הוא הניקוד בסידוריהם של וולף היידנהיים ויצחק בער: להשתעבֵד־לָךְ, חֲמַל־נָא, זְכַר־לָנוּ (תחת להשתעבֵד לָךְ, חֲמַל נא, זְכַר לָנוּ שהיו מצויים בסידורים עד קרוב לאותו זמן), ועוד הרבה כגון זה.

לעניין זה של הליכה בעקבות דרכי הניקוד המקראי יש להוסיף גם את התופעה של ניקוד צורות העומדות בסוף המשפט כצורת הפסק. כך כנראה יש להבין ניקודים דוגמת הַיָּם שְׁקֵט, אֵין גַּל (11054b, נסיעת הים, שורה 3), שְׁעוֹנֵי עֶמֶד (11054b, מזג האוויר והזמן, שורה 10); לֹא אֶשְׁכַּח (11055a, בדואר, שורה 14), בְּנַעֲלֵי (11055b, אצל בעל המלאכה, שורה 1) ומְכַנְסִים (11056b, קניית חליפה, שורה 8). וראו עוד בעניין זה פרק יב, סעיף 1.

לדבקות במקרא יש לייחס גם את הכתיב והניקוד עֵין חֶרֶד בחולם חסר (11053a), תייר עושה טיול בעמק, שורה 54 ועוד), ככתיב השם הזה במקרא (שופטים ז, 1). ואכן דרך כתיב זו לשם הקיבוץ הייתה נוהגה כימים ההם בפרסומים המנוקדים שיצאו לאור בארץ.⁵⁸

בצד כל אלו, כאשר מדובר במילים שאינן במקרא בולטת כאן גם שמירה על מסורת

ניקוד שקנתה לה אחיזה בקרב אשכנזים במהלך הדורות ולאורך מאות בשנים. נעמוד כאן על כמה מהן:

המילה כך מנוקדת כאן בפתח: כֶּךְ (למשל: 11054a, הגברת קונה מזונות, שורה 6). זהו ניקוד אשכנזי מובהק, העומד בניגוד למקובל בימינו. אף זו מילה שתחילתה בלשון חז"ל (קיצורה של כֶּכָּה המקראית) וממילא מובן שאין לה ניקוד אחד מקודש. כֶּךְ בפתח מצויה הרבה במשניות מנוקדות ובסידורי תפילה ומחזורים המציגים מסורת קריאה אשכנזית, וניקוד זה נשמר גם כיום בסידורים אשכנזיים לא מעטים שמנקדיהם אינם מבקשים להעמיד בהם ניקוד נורמטיבי של העברית החדשה. גם לזר וטורטשינר ניקודו כֶּךְ בפתח (תרגום של so). יש לשער אפוא שבניקודה של מילה זו הסתמך אמיל כהן מן הסתם הן על מילונם של לזר וטורטשינר והן על ההיכרות שהייתה לו בוודאי עם ניקוד זה מטקסטים מנוקדים שראו עיניו. כֶּךְ בפתח הוא הניקוד גם בהאוצר של פיין וכן ניקוד גם בן-יהודה. בדורות מאוחרים, עם תחייתה של העברית בדיבור ועם התגבשות הנורמטיביות בה, ניכרה הנטייה להעמיד את ניקודה של מילה זו בקמץ, כמתבקש לכאורה על פי חוקי הניקוד ההברות שבדקדוק העברי. על רקע זה יש לראות אולי את הפעמים המועטות של כֶּךְ בקמץ (לכד מניקודה בקמץ בהפסק): וְכֶךְ הִלְאָה (11053b), המשך השיחה בין המורה ובין התלמיד, שורה 19), ואף שני הניקודים בזה אחר זה: אַחַר כֶּךְ יְאָבֵהִים עִם רֹטֵב בְּצֵלִים, אַחַר כֶּךְ תִּרְנַלֶּת צְלוּיָה עִם לֶפֶד תְּפוּחִים (11056a), באולם האוכל, שורות 4-6; כאן תיקן פלבנר את כהן, שניקוד פעמיים בפתח).

ניקוד אחר הבולט בשונותו מן המקובל בימינו הוא ניקוד המילה אמצע בקמץ, כגון בְּאֶמְצַע הַמְּגֵרֶשׁ הַגְּדוֹל (11056b, במושבה, שורה 6). ניקודה המקובל של המילה בימינו הוא בפתח – אֶמְצַע, אלא שניקוד זה הוא מעשה מדקדקים שהשליכו על מילה זו את ניקודן של מילים דומות לה במקרא המסתיימות בעי"ן: אֶרְבַּע, קֶרְקַע, אֶצְבַּע, ואף על פי שהמילה אמצע עצמה אינה מקראית ואין כל מסורת מקודשת המחייבת את ניקודה כך. ואכן, המילים אֶרְבַּע, קֶרְקַע, מנוקדות כאן בפתח, כבמקרא (למשל: 11052b, המשך לשיחה בין המורה ובין התלמיד, שורה 3; 11052b, שיחה בין תייר ובין תושב, שורה 69), אך לא אמצע, כאמור, שלגביה לא ראה עצמו המנקד כפוף למילים המקראיות הנזכרות. ושוב יש לשער שסייעה לו בזה העובדה שכך, אֶמְצַע, הוא הניקוד במילונם של לזר וטורטשינר (בערך Mitte)⁵⁹ וכן במילונים אחרים לפניו כגון האוצר של פיין⁶⁰ וגרובסקי-ליין.

שונה מן המקובל בימינו הוא גם הניקוד זמן בקמץ, אך גם הוא עשוי על פי מה שהיה מקובל באותם ימים. אנו מוצאים כאן ניקוד מתרופץ בין זמן בקמץ (11054b),

מזג האויר והזמן, בכותרת ובשורה 4 בקמץ) לביין זמן בפתח (למשל 11051a, שיחה בין תלמיד ובין מורה, שורה 1). התרוצצות זו אכן משקפת את ההתלבטות המלווה את ניקודה של המילה הזאת במהלך הדורות. מילה זו, השאלה מן הארמית, נקריית במקרא בצורת הנפרד שלה רק פעמיים, ובשתייהן היא עומדת בטעם מפסיק ומנוקדת זמן. צורתה הנטויה במקרא היא זמנייהם, ניקוד המוליך על פי סברה לניקוד זמן. ואכן ההגייה האשכנזית המצויה קוראת זמן בפתח ולא בקמץ (כלומר בתנועת a ולא בתנועת o/u שהיא כידוע הגייתו של הקמץ האשכנזי). כך הוא בנוסחי תפילה וברכות כגון "בימים ההם בזמן הזה", ו"שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה", וכך אכן מנוקד בסידורים המצויים. עם זאת, במילונים ובספרי דקדוק ושימוש נתקבל הניקוד זמן וכך היה נהוג עד הזמן האחרון.⁶¹ כך הוא הניקוד אצל לזר וטורטשינר (בערך Zeit), כך אצל גרזובסקי-ליין (ובמהדורות מילונו של גרזובסקי, הוא יהודה גור, המאוחרות יותר) וכך במילונו של בן-יהודה ובמילונים אחרים.⁶² הניקוד התקני זמן נקבע רק בשנת תשכ"ו (1966), כאשר באה האקדמיה ללשון העברית להסדיר את "כללי הפתח".⁶³

שונה הוא המקרה של ניקוד מְלָצַר בקמץ (11056a, באולם האוכל, שורה 2, 8) המציג סטייה ברורה מניקודה של מילה זו במקרא (דניאל א, 11). ניכר שניקוד זה בא בעקבות המצוי במילוני הזמן: כך מנוקד אצל לזר וטורטשינר (ראו בערך Kellner) וכן אצל גרזובסקי-ליין, המילון האנגלי-עברי של קופמן (waiter), ועוד.

ניקוד משונה ולא מקובל בא לידי ביטוי במילים פְּלִי, כְּלִית, המנוקדות בפתח ובדגש אחריו (11051a, שיחה בין מורה ובין תלמיד, שורה 3; 11053b, המשך השיחה בין המורה ובין התלמיד, שורה 3), ובדומה להם במילה מְרַכְּזִית (11053b, תייר עושה טיול בעמק, שורה 59). באשר לשתיים הראשונות אפשר שהדבר נובע מן הניקוד כְּלִל הנפוץ בקרב האשכנזים והנגזר מהגייתה האשכנזית של המילה בתנועת a הן בעברית והן בעברית שביידיש.⁶⁴ באשר לניקוד מְרַכְּזִית יש לזכור שהמילה מרכז גופה נטולה כל מסורת של ניקוד שכן היא מילה שאולה מן הערבית שהוחדרה לעברית רק בימי הביניים. אפשר שניקודה כאן נעשה על פי הדגם של מילה מקראית דומה לה בצורתה: מְרַחֵק־מְרַחֵקִים.

לסיום העיון בדרכי הניקוד יש להעיר גם על הניקוד המוקפד שהוחל כאן על מילים לועזיות, וכנהוג שהיה מקובל באותם ימים להכפיף כל מילה לועזית מנוקדת לכללי הדקדוק העברי עד תומם. ניקוד המילה אֶרְפָּה המצוי כך בעיתון הצבי של בן-יהודה הוא אך דוגמה לנוהג זה. המילים הלועזיות מועטות מאוד בערכת הלימוד שלפנינו, אך מה שנמצא הולך בדרך הזאת. לפיכך כך הוא ניקודה של טֶלְגְרָמָה (11055a, בדואר,

שורה 8) – בדגש במ"ם, שנועד מן הסתם לקיים כאן את תנועת הרי"ש המתקיימת בנטייה. כך הוא גם הניקוד בשם עיר הנמל טְרִיאָקְטָ (11052a), שיחה בין תייר ובין תושב, שורה 5) ובשם המטבע שְׁלִינג (11054a), כסף ומטבעות, שורה 4; 11055a, בדואר, שורה 11) – בשני שוואים בסופה של המילה וכדין הניקוד העברי במילים שבסופן שני שוואים נחים (פְּתַבְתָּ, נָדָה, נִפְטָ ועוד). כללים נוקשים אלו אינם מקובלים עוד כיום בניקודן של מילים לועזיות, והאקדמיה ללשון העברית אף העמידה בשנת תשמ"ב (1982) ובשנים שלאחר מכן כללים אחרים, מוקלים, לניקודן של מילים אלה.⁶⁵ אלא שכאמור, באותם ימים של פּה מְדַבְּרִים עֵבְרִית עדיין לא זו הייתה הדרך, ואת ניקודן של מילים לועזיות בלא סטייה מן המתבקש על פי דרכי הדקדוק העברי ניתן לראות כמעט בכל טקסט מנוקד בן הזמן ההוא. מבחינה זו אין ערכת הלימוד שלפנינו יוצאת דופן לגבי זמנה.

נסיים את סקירתנו במילים אחדות על רישומיה של הלשון הגרמנית הניכרים בביורר או במוסווה בשיחות שבערכה. אין כוונתנו לצירופים שהעמדתם בעברית כתרגום מגרמנית היו צורך השעה, שהרי זו הייתה דרכה של העברית מאז ימי התחדשותה – ואף קודם לתחייתה בדיבור פה – כלשון הצריכה לספק את צורכי הֶרְאִיָה. שאילה מלשונות אירופה, בעיקר מן הגרמנית ומן הרוסית, היא מסימניה המובהקים של העברית החדשה ואי־אפשר לתאר אותה בלא זה: צירופים דוגמת תפוח אדמה (תרגום של Erdäpfel), מסילת ברזל (תרגום של Eisenbahn) הם אך שתי דוגמאות לתופעה נפוצה זו שפשטה בעברית למן ימי ההשכלה. על דרך זו אפשר בנקל להבין גם כאן צירופים דוגמת אולֶם הָאָכְל (11056a, בכותרת השיחה; תרגום מילולי של Speisesaal) וּפָּה הָאָכְלָה (11054a, אצל הרופא, שורה 16; תרגום של Esstlöffel),⁶⁶ שחלקם מצויים גם בספרות התקופה.⁶⁷

ענייננו כאן בעיקר בדרכי התבטאות שהם גרמניזמים מובהקים ושניכר בהם שמעשה התרגום המילולי בהם נובע מתוך קוצר יד בהעמדת הביטוי העברי הרצוי. חלק מן הביטויים הללו, שאת כניסתם ללשוננו יש לזקוף במקרים רבים יותר לזכות היידיש מאשר לזכות הגרמנית, נטמעו היטב בלשון העברית החיה וכיום אין איש מרגיש עוד במקורם הזר. כך הוא למשל בְּסֵדֶר במשמעות של "כהלכה", שאינה אלא תרגום של Ordnung: נְיֻרְוִתִּיהֶם לא הָיוּ בְּסֵדֶר, מספר התייר הבא לראות את הארץ לתושב ארץ ישראל (11052a, שורה 13; ואכן כך מתורגם in Ordnung במילונם של לזר וטורטשינר). במידה מסוימת כך הוא גם כאשר לשאלה כִּמָּה הַשְּׁעָה? (11054b), מזג

האוויר והזמן, שורה 1), שעל אף היותה בלתי נפוצה כל כך בימינו היא נשמעת עדיין, וספק אם המשמיע או השומע אותה עומדים על מקורה הגרמני-יידישאי. אכן דרך התבטאות זו לא הועמדה כאן כתרגום מילולי של אותה שאלה שבחלק הגרמני שבכרעה (Wie spät ist es), ואולם צריך לציין שכך, במילת השאלה כמה ולא מה (ובצד: איזו השעה), הועמד הביטוי העברי לשאלת השעה במילונם של לזר וטורטשינר כתרגום של wie viel Uhr ist es. דובר העברית המתקנת בן ימינו אפשר שאף יופתע לגלות שדווקא דרך התבטאות זו היא שהומלצה על ידי כמה מן העוסקים בתקנת הלשון בראשית ימיה של העברית החיה, שהעדיפו אותה על פני מה השעה.⁶⁸

מקרי גרמניזמים בולטים ומובהקים שבוודאי לא פשטו בעברית הכללית של הזמן הם אלה: מְכָאן וְחוּרָ – תרגום hin und zurück ("הלוך ושוב"; 11055a, בדואר, שורה 5 [ראו פרק יג, הערה 217]); כְּבָר נְגַמְר – תרגום schon fertig (11054b, המכתב, שורה 5); עַד לְמָחָר – תרגום bis morgen (11053a, תייר עושה טיול בעמק, שורה 11); חֶסֶר לִי הַהֲרָגָל – fehl mir die Übung = הרגל=תרגול (11054b, השפה, שורה 4); אֶסְפְּרָג נְדָשׁ – במשמעות של "טרי", וכתרגום של frisch (11056a, באולם האוכל, שורה 10); בְּרוּכִים הַבָּאִים בְּמוֹשָׁבָה! – במילת היחס ב-; תרגום של Willkommen in der Kolonie (11056b, במושבה, שורה 1); מַה שֶׁעָלָה לָנוּ בְּגוֹלָה בְּקִשִּׁי וּבְעַמְלִי גְדוּלִים הִנְנוּ לוֹמְדִים כְּאֵן מִמֶּשׁ מִן הָאָוִיר – תרגום של kann man hier direkt von der luft lernen (11052a), שיחה בין תייר ובין תושב, שורות 40-41), ועוד. גם עצם שמה של ערכת הלימוד בכותרתה – מְכוֹנַת הַדְּבּוּר – הוא תרגום מילולי מן הגרמנית (die Sprechmaschine), אלא שבזה יש לראות כנראה תרגום אד-הוק של מונח שלא נמצא לו בעברית מונח מקביל.

עוד יצוין השימוש המרובה במילת היחס על, וכתרגום של auf או an, במקום שהעברית מבקשת מילת יחס אחרת: הַנְּעִבְרָ גַם עַל בֵּית־הַחֲרָשֶׁת לְמֶלֶט "נְשָׂר"? שואל התייר את הנהג (11053a, תייר עושה טיול בעמק, שורה 18); נַעֲבֵר עַל כָּל הַמּוֹשָׁבוֹת שְׁבַמְעָרֵב־הָעֵמֶק, מספר הנהג לתייר (11053b, שם, שורה 65). כך גם למשל: הַזְּהָרוּ עַל הַמְעָלוֹת (11054b, העלייה היבשה, שורה 8); יוֹשְׁבֵים עַל שְׁלֶחָן (11052a, שיחה בין תייר ובין תושב, כותרת המשנה); אֲנִי דוֹפֵק עַל הַדְּלֶת (11055a, ההמלצה, אחרי הכותרת).

שימוש זה אינו יוצא דופן ואינו מיוחד לערכה זו. השימוש התכוף בעל כתרגום מן הגרמנית ובעיקר מן היידיש (נבוא על שבת, ניסע על החתונה) הוא מסימניה המובהקים של העברית האשכנזית הכתובה והוא מוכר בה זה מאות בשנים. הוא היה נפוץ מאוד גם בדורות הראשונים של תחיית העברית כלשון מדוברת (ויעידו על כך המאמצים

שהשקיעו בעלי תקנת הלשון, וועד הלשון בראשם, בעקירתו (ראו פרק ט, עמ' 181), ודומה שהוא עבר מן העולם כמעט לחלוטין רק בדורנו, עם התמעטות הדוברים שדיבורם העברי מושפע ישירות מן היידיש.

ערכת הלימוד פה מְדַבְּרִים עֵבְרִית, מלבד היותה עדות מופלאה מצד עצמה על רקע זמנה ומקומה, מזמנת למעיין בה במרחק של שני דורות ויותר הזדמנות נדירה להביט על דמותה של עברית מתלבטת שיש בה מזיגה כה עשירה של יסודות שונים ואף מנוגדים השלובים זה בזה. מוצגת כאן לפנינו עברית נלמדת, המבקשת ללכת, ומרחוק, בעקבות הלשון החיה והמודרנית בעצם ימי התפתחותה והתייצבותה בארץ ישראל. עם זאת, הולכת העברית הזו בצד עברית נושנה שהיא ליודעה שפה של תרבות הנקנית לו מפי סופרים וספרים, ואף בצד עברית הנאלצת בלית בררה לשאול בסמוי או בגלוי מלשון האם הזרה שהיא המסד הלשוני של מעמידי העֵרְכָה. ואולם מעל הכול יש כאן עדות אחרונה כמעט – נשמעת ונכתבת – ללשון עברית מרובת שקיעים של מסורת אשכנזית, מהם טבעיים ומרובי דורות שחותם השורשיות ניכר בהם, ומהם צעירים למדי, פרי מעשיהם של משכילים שביקשו להעמיד עברית מתוקנת. חלק משקיעים אלו אבדו ולא נותר להם זכר בעברית הישראלית המהלכת כיום, אך יש שנותרו בה כבשר מבשרה, בין שהיו לחלק מן הנורמה הלשונית המקובלת בין שנותרו בשולי הלשון.

- 99 מסמכים מימים 9.7.1935, 5.7.1939, 16.4.1934, 24.11.1931, ארכיון עת"א, 4-4300. לריון מפורט בסוג זה של עדויות ראו רשף, דיבור ישיר.
- 100 מובא אצל באר, אהבתם ושנאתם, עמ' 269.
- 101 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 198. ראו למשל גם הר־זהב, לשון דורנו, עמ' 35.
- 102 דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 44.
- 103 מייזיל, הילד בארץ ישראל, עמ' 115, 147 (בהתאמה).
- 104 שם, עמ' 43; פקטורית, מפנית, עמ' 34, 41.
- 105 מובא אצל מורג, שיבושי הלשון, עמ' 194, מתוך מאמר שפורסם בכתב העת החינוך בשנת תרפ"ז.
- 106 לריון בעניין זה, בלוויית הדגמות טקסטואליות ראו הלמן ורשף, מודעות עירוניות.
- 107 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 294.
- 108 שם, עמ' 288.
- 109 שם, עמ' 292-293.
- 110 ביטויים אלה מתועדים למשל אצל רבקאי, על שפת ילדינו, עמ' 86 (שלושת הביטויים הראשונים); פרסקי, ניצני עברית, עמ' 93; אל תאמר – אמור, 1911, עמ' 8; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 207; דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 36.
- 111 לריון בקבוצות מילים אלו ובאחרות ראו אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 288.
- 112 זכרונות ועד הלשון העברית, מחברת ד, ירושלם תרע"ד, עמ' 80.
- 113 להדגמת עניין זה ראו הלמן ורשף, מודעות עירוניות, בייחוד עמ' 66.
- 114 מרבית ביטויי הסלנג הללו מתועדים פעמים רבות במקורות מן התקופה. כאן יובא מראה מקום אחד בלבד לכל אחד מהם (על פי סדר הופעתם): אירמאי, סלנג עברי, עמ' 121; שם; פרסקי, ניצני עברית, עמ' 93; אירמאי, סלנג עברי, עמ' 121; ברלס, לשפת הילדים, עמ' 188; אירמאי, סלנג עברי, עמ' 121; שלונסקי, עלילות מיקי־מהו, עמ' 79; שם, 31; שם, 45; אירמאי, סלנג עברי, עמ' 121; דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 42; ברלס, לשפת הילדים, עמ' 187; פרסקי, ניצני עברית, עמ' 95; אירמאי, סלנג עברי, עמ' 122; רבקאי, על שפת ילדינו, עמ' 211; פקטורית, מפנית, עמ' 145 (בהערה); אירמאי, סלנג עברי, עמ' 122; פרסקי, ניצני עברית, עמ' 95; אירמאי, סלנג עברי, עמ' 121; שם, 122; הלפרין, עגבנייה, עמ' 228.
- 115 שניהם מובאים אצל אירמאי, סלנג עברי, עמ' 122.
- 116 דוגמאות למקורות שבהם מתועדים הביטויים (לפי סדר הופעתם): אירמאי, סלנג עברי, עמ' 121 (שלושת הביטויים הראשונים); שם, 122; ברלס, לשפת הילדים, עמ' 187; הלפרין, עגבנייה, עמ' 224; פרסקי, ניצני עברית, עמ' 94, 96 (שני הביטויים האחרונים).
- 117 הלוי טלר, אל תאמר כך, עמ' 3; אל תאמר – אמור, 1911.
- 118 מורג, לשון ואסתטיקה, עמ' 86.

הערות לפרק יא

- מחקר זה נתמך על-ידי הקרן הלאומית למדע.
- 1 ברקוביץ, מנחם־מנדל, מכתב ראשון, עמ' 11-12.
- 2 כזה למשל היה המצב הלשוני בירושלים מרובת העדות במאה התשע עשרה. עדות חיה על כך שמע בן־יהודה עוד בימי שבתו בפריז מפי אברהם משה לונץ (ראו בן־יהודה א', החלום ושברו, עמ' 79). עוד על מצב לשוני זה בארץ ישראל של המאה התשע עשרה ראו פרפיט, עברית בפלשתינה (לסקירה בעברית של מאמר זה ראו בר, הדיבור העברי.

- 3 ראו ביאליק, סדר זרעים, עמ' 9 (חזר ונתפרסם [ובכותרת "משנה לעם"] אצל ביאליק, כל כתיב, עמ' ריד-ריח, ולענייננו עמ' רטז).
- 4 על בן זאב ועל חיבוריו ראו קלוזנר, ספרות עברית, כרך א, עמ' 178-190.
- 5 יצא לאור בשלמותו לאחר מות מחברו בידי ש"פ רבינוביץ ("שפ"ר), ורשה 1903-1913, וראו מירקין, המילונות העברית, עמ' 184-185.
- 6 לזר וטורטשינר, מילון גרמני-עברי.
- 7 קופמן, מילון אנגלי-עברי.
- 8 כך הם למשל דברי הביקורת שפרסם ש' ברנפלד בשנת 1912 במאמרו "מניחי הלשון" שראה אור בגיליון נו של הצפירה שיצא בוורשה בעריכתו של נחום סוקולוב, וראו האקדמיה ללשון, לקט תעודות, עמ' 135-138. ראו עוד אפרתי, מלשון יחידים, עמ' 93 ואילך; בר-אשר, חרושת המילים.
- 9 מִפֶּץ הידוע, לשון נפץ, אין לו כל קשר לִמְפָץ המחצלת.
- 10 את יסודו של המילון הניח לזר כבר בשנת 1920.
- 11 זיכרונות ועד הלשון, עמ' 69; ראו גם במאגר המונחים שבאתר האקדמיה ללשון העברית: <http://hebrew-terms.huji.ac.il> (להלן: מאגר המונחים).
- 12 מאיר, איך נבשל, עמ' טז, סג.
- 13 טְרִימָה – על פי מילה זו בספרות חז"ל שמקורה יווני והיא מציינת מאכל של פירות כתושים, כגון מחית תמרים וכדומה. רְבָה היא חידושו של בן-יהודה, ראו במילונו בערכו. ראו גם סיוון, מחיי המילים, עמ' 105-107; מדן, ריבה זו; אברמסון, תופיני.
- 14 גרזובסקי וילין, המילון העברי.
- 15 במילונו של בן-יהודה מילה זו עדיין אינה נמצאת.
- 16 ברנר, מכאן ומכאן, עמ' 79.
- 17 תודתי למר דורון רובינשטיין, ראש מדור הספרות העברית החדשה של המילון ההיסטורי ללשון העברית שבאקדמיה ללשון העברית, על מסירת הפרטים בדבר היקרויותיה של המילה במאגר; וראו מילון אבן-שושן בערכו, ושם מובאה.
- 18 אצל גרזובסקי וילין, המילון העברי, למשל, המילה מופיעה בכתיב ובניקוד סוּלְיָה, וכן מאוחר יותר גם במילונו הגדול של גור (גור, מילון עברי). כך גם אצל קופמן, מילון אנגלי-עברי, ערך sole. בזמננו כך היא הצורה המנוקדת במילונו של אבן-שושן (ולצד סוּלְיָה), במילון רבי-מילים, ועוד. לעומת זאת, ועד הלשון (בראשותו של טורטשינר), ואחר כך גם האקדמיה ללשון העברית, דבקו ברשימות המונחים שהעמידו בצורה הדקדוקית סוּלְיָה; ראו מאגר המונחים (לעיל הערה 11). מילון הדבק בלא סייג בהכרעות האקדמיה מעמיד גם בזמננו את הצורה סוּלְיָה, וכך אכן אצל בהט ומישור, מילון ההווה.
- 19 ראו במאגר המונחים (לעיל הערה 11). הרשימה המלאה של לשונות הברכה התפרסמה בזכרונות ועד הלשון ו (תרפ"ח), עמ' 49-52.
- 20 ראו כהן ח', העברית המתחדשת. על העלמת העין ממקורות העברית שלאחר המקרא ראו גם את דבריו המפורשים של יצחק פרץ בפתיחה למהדורה המתוקנת והמורחבת של ספרו, עברית כהלכה (פרץ, עברית כהלכה, עמ' 14).
- 21 על הדמויות החשובות בתחום זה ראו בן-אשר, הדקדוק הנורמטיבי, עמ' 98 ואילך.
- 22 ראו גייגר, דברי קהילות, עמ' 282; וראו גם אבינרי, יד הלשון, עמ' 162. דיון נרחב בפרשה זו ראו כהן ח', קביעות תקן, עמ' 39-46.
- 23 לפרטים ראו כהן ח', קביעות תקן, שם.

- 24 ראו עתה ברק וגדיש, שפה קמה.
- 25 ראו עגנון, מעצמי אל עצמי, עמ' 331-334; ילון, קונטרסים, עמ' 58-59; בר-אדון, התפטרות עגנון, עמ' 293 ואילך.
- 26 וראו למשל סטוטשקאָו, האוצר, מס' 477; וויינרייך, עברית אשכנזית, עמ' 48.
- 27 ראו פיעטרושקא, משניות, בבא קמא ז, ה.
- 28 אם כי הקביעה של האקדמיה לגבי העברית בת ימינו היא אחר. ראו החלטות האקדמיה, עמ' 55.
- 29 ראו כהן ח', לשון התפילה, עמ' 263 ואילך.
- 30 ראו ילון, פרקי לשון, עמ' 171, וראו גם הערת טור-סיני לערך זה במילון בן-יהודה, עמ' 4875, הערה 1 (הנאמר שם על הניקוד הבבלי שהוא פחות הוא טעות, וצ"ל פחות).
- 31 קוסובסקי, אוצר.
- 32 ראו למשל ברכות ז, א.
- 33 אלבק, משנה; ראו ברכות שם.
- 34 ראו ברכות שם, וראו לעיל הערה 3.
- 35 "ברם הקהל נוטה כנראה לזול" – כך היא עדותו של יצחק אפשטיין (אפשטיין, הגיוני לשון, עמ' 213); העדות מוקדמת בהרבה לשנת הוצאת הספר. "הגיוני לשון" הוא כינוס רשימותיו הרבות של אפשטיין בענייני הלשון שראו אור בעיתון דבר בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים. אפשטיין עצמו נפטר כארבע שנים קודם צאת ספרו לאור).
- 36 וראו ילון, מבוא, עמ' 173.
- 37 קמחי, ספר השורשים, שורש קצר, עמ' 332.
- 38 ראו למשל קלר ובאומגרטנר, לקסיקון, עמ' 1127.
- 39 וראו עוד שרביט, מסכת אבות, עמ' 216-217, ושם גם על הגייה אותנטית בקרב תימנים וספרדים, המכירה את הצורה קָצַר. הנוהג האשכנזי של הדורות המאוחרים בזה צמח כאמור כמעשה של עיון דקדוקי מלומד.
- 40 עמחי, שירים, עמ' 133 (אני מודה לידידתי פרופ' תמר סוברן על שהמציאה לי את מראה המקום המדויק).
- 41 בן-יהודה א', מילון, כרך יב, עמ' 6117א, הערה 1.
- 42 פין, האוצר (בכלל המילים שמן השורש כנ"ס, כרך ב, עמ' 404); גרזובסקי וילין, המילון העברי; בן-יהודה א', מילון, ועוד.
- 43 ראו למשל ניקודו של חנוך ילון אצל אלבק, משנה, ביומא ז, ה.
- 44 ראו זיכרונות ועד הלשון, עמ' 100.
- 45 ראו ערך זה במאגר המונחים (לעיל הערה 11).
- 46 ראו מישור, מסורות אשכנז, עמ' 111, וראו גם אלדר, מסורת הקריאה, א, עמ' 164-165.
- 47 כגון המילון העברי-רוסי-גרמני של יהודה גרזובסקי ויוסף קלוזנר (גרזובסקי וקלוזנר, מילון כיס); בן-יהודה א', מילון רוסי-עברי. כן ראו אבינרי, יד הלשון, עמ' 574. רוב דבריו של אבינרי בעניין הזה ובעיקר הייחוס שהוא מייחס את הניקוד הזה לבן-יהודה בשל "שנאתו לידידי", אינם עומדים בפני מה שהועלה בדור האחרון בחקר מסורת אשכנז.
- 48 קוסובסקי, אוצר; וראו ריז'יק, עד שהונח, עמ' 73-74.
- 49 גרוסמן, מילון עברי-אנגלי.
- 50 ראו ילון, פרקי לשון, עמ' 463.

- 51 ראו הענא, שערי תפילה, עמ' רלב.
- 52 והוא על פי התלמוד שבת יב ע"ב, וראו שולחן ערוך אורח חיים רפז, א. ברור שנוסח זה שבתלמוד שואב מן המקרא שבישעיהו.
- 53 גם הִיָּה נכון, ססמתה של תנועת הצופים בלבושה העברי (כתרגום של Be Prepared), נטבע בהשראתו של פסוק זה.
- 54 כך למשל הביטוי המושרש: על צד היותר טוב ובראשי תיבות: עצהו"ט.
- 55 ראו אבינרי, יד הלשון, עמ' 229; בן-אשר, הדקדוק הנורמטיבי, עמ' 39.
- 56 על אותה תופעה, ובמובהק, העולה משירונים בני הזמן שנדפסו בגרמניה בלוויית תעתיק ראו רשף, הזמר העברי, עמ' 103-104 (אני מודה לירדתי ד"ר יעל רשף על הפניה זו). נאמנות מופרזת זו לכללי הניקוד המקראי עד כדי סטייה מהם נגלית כבר בניקוד מחזורים אשכנזיים מימי הביניים; ראו אלדר, מסורת הקריאה, א, עמ' 113.
- 57 ראו החלטות האקדמיה, עמ' 77.
- 58 כך למשל בספריית ארץ ישראל של קרן קימת לישראל שבהוצאת אמנות, חוברת לד (עין-חֲדָר), תל אביב 1930 וכן בחוברת גְּאֵלֶת הַשְּׁמוֹת מאת יעקב א' אריא, הוצאת קרן קימת לישראל, ירושלים תרצ"ז.
- 59 ובמילון זה נוקדו בקמץ, שלא בכמקרא, גם קָרַע (Land), אָצַעַע (Finger), ורק אָרַבַע (vier) שמרה על דרך הניקוד המקראית. יוער בדרך אגב שהניקוד אָצַעַע, קָרַע, אָמַעַע בקמץ ידוע גם בכמה מסורות קריאה של המשנה ראו ברי-אשר, הטיפוסים השונים, עמ' 202.
- 60 בשורש מצע, כרך ג, עמ' 102.
- 61 כך גם במקצת סידורים אשכנזיים מדוקדקים שהלכו בדרך המקרא. המנקדים כך הלכו בעקבות הניקוד זָמַן בשתי הופעותיה של המילה במקרא ומבלי להתחשב בתלות שיש לניקוד זה במעמדה ההפסקי של המילה.
- 62 כך הוא הניקוד גם אצל ברגרין, תורת הצורות, עמ' 16, וראו שם, עמ' 170, את הערתו המבארת את תולדות הניקוד הזה. בתקופה שאנו מדברים בה היה ברגרין "מנהל ביה"ס ללשון העברית בברלין", וכמצוין בשער ספרו.
- 63 ראו החלטות האקדמיה, עמ' 23.
- 64 כך הוא ניקודה של המילה בסידורי תפילה רבים, ובדומה למילה פָּרַט, שתיהן מילים שאינן במקרא. ראו ילון, מבוא לניקוד, עמ' 19; וויינרייך, עברית אשכנזית, עמ' 39, 48.
- 65 ראו החלטות האקדמיה, עמ' 82. יצוין שהחובה להטיל את השווא השני במילה כמו טְרַיָאָסֶט בוטלה אך בשנת תש"ס (2000).
- 66 ראו לעיל עמ' 219.
- 67 וכך אכן בספרות של הזמן ההוא, כגון: "ונדברים יחד ליד השלחנות באולם-האוכל" (ברקוביץ, מנחם-מנדל, מכתב ראשון, עמ' 7).
- 68 ראו אפשטיין, הגיוני לשון, עמ' 263-264. את העדפתו את כמה על פני מה נימק מצד אופייה של העברית, אך הוסיף ותמך את דבריו בנוהג שבגרמנית. וראו גם אבינרי, יד הלשון, עמ' 252, וכן עדותו (עמ' 585) ש"גם דוד ילין כתב כך בספרו 'לפי הטף'". כנגד זה ראו ברק וגדיש, שפה קמה, עמ' 49-50.

הערות לפרק יב

1 שיחה עם מרים רוכלין, תל אביב, 21.7.1987.

2 כהן א', עברית לעולים, עמ' 6.